

Κολλυβάδες και Θεία Λατρεία

του Αρχιμ. Νικόδημου Σκρέττα,
Επίκουρου Καθηγητή του Α.Π.Θ.

Α'. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ.

Η περίοδος της Τουρκοκρατίας¹, εποχή εντόνων ζυμώσεων και ανατρο-πών, ως προς τις πολιτικές καταστάσεις και τὰ φυλετικά ζητήματα παγκοσμίως, υπήρξε για τὸ Ἑλληνικὸ Γένος καὶ τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία «τῆς καθ' ἡμᾶς Ανατολῆς» ἡ μεγάλη καὶ πιὸ ἐπικίνδυνη δοκιμασία, ὡς πρὸς τὴ συνέχεια καὶ τὴν ταυτότητα τοῦ πρώτου καὶ ὡς πρὸς τὶς ἐνίο-τε καταλυτικὲς καὶ νεκρωτικὲς τυποποιήσεις στὸν χῶρο τῆς δευτέρας, ἰδιαίτερα ὅσον ἀφορᾶ στὰ θέματα τῆς λατρείας γενικὰ καὶ τῆς λειτουργικῆς βιώσεως τοῦ πληρώματός της εἰδικότερα².

Ὁ κοινωνικός, πνευματικός καὶ ἠθικός βίος τῶν Ἑλλήνων, κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, σχοινοβατεῖ ἀνάμεσα στὸ παλαιὸ καὶ τὸ νέο, ἀνάμεσα στὴ διαφύλαξη τῆς παράδοσης καὶ τὴν ἀνατρεπτικὴ νεοτερικότητα³, ἐνῶ οἱ αἰῶνες τῆς δουλείας ἐμετρῶντο μέσα στὸ πλαίσιο μιᾶς ἀγωνιώδους πορείας διατηρήσεως τῶν πνευματικῶν ζωπύρων τοῦ Γένους⁴.

Παράλληλα μὲ μιὰ ἔντεχνα ἐξιδανικευόμενη κίνηση ἐπιστροφῆς, μέσω τῆς θεωρίας τῆς «μετακένωσης»⁵, τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ στὴν κοιτίδα του⁶, μετὰ ἀπὸ τὴ δυτικὴ του μετανάστευση, ἐπιχειρήθηκε δυστυχῶς ἡ ἄκριτη εἰσροὴ καὶ ἀποδοχὴ τῶν δυτικῶν προτύπων, ἰδεῶν καὶ θεωριῶν τοῦ λεγομένου «δυτικοῦ διαφωτισμοῦ» στὴ χειμαζόμενη ὀρθόδοξη Ἑλλάδα ὡς θρυλούμενος «Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός»⁷. Ἡ κίνηση αὐτή, ἀλλοτριωμένη ἀπὸ ὑφέρπουσα ἀρχαιολατρία, ἀναζητεῖ δυτικούς φωτιστές, ποὺ θεωρήθηκαν ἀπὸ τὸν Ἀδαμάντιο Κοραῖ ὡς κληρονόμοι τῆς βαρύτιμης προίκας τῶν προγόνων μας⁸. Τὴ θεανθρωποκεντρικὴ ἠσυχαστικὴ παράδοση τῆς Ἑλληνορθόδοξης Ρωμοσύνης πρόβαλαν, ἔναντι τῆς κοσμικῆς ἀνθρωποκεντρικῆς θέασης τοῦ κόσμου, στὴν καιριότερη χρονικὴ στιγμὴ τῶν ζυμώσεων, τὸν 19^ο αἰῶνα, οἱ φιλοκαλικοί, νηπτικοὶ καὶ νεοησυχαστὲς Κολλυβάδες πατέρες⁹. Στὴ θέση ὅτι ὁ ὀρθὸς λόγος καὶ ἡ νοησιαρχία εἶ-ναι ὁ μοναδικὸς ὁδηγὸς τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ στὸν ἀφηρημένο στοχαστικὸ-φιλοσοφικὸ σχολαστικισμό, ἀντέταξαν τὰ ἐμπειρικὰ-ἀσκητικὰ γνωσιολογικὰ κριτήρια τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως, στὸ πλαίσιο κυρίως τῆς κολλυβαδικῆς ἔριδας, ὅπως εἶχε γίνεи καὶ παλαιότερα στὶς ἀντιθέσεις περὶ τῆς τιμῆς τῶν εἰκόνων καὶ τοῦ ἠσυχασμοῦ-ἀντησυχασμοῦ¹⁰.

Ἡ σύγκρουση τοῦ παραδοσιακοῦ μὲ τὸ εἰσαγόμενον ἀλλότριο νεοτερικὸ ἦταν ἀναπόφευκτη. Ἡ μία μερίδα, μπολιασμένη μὲ στοιχεῖα ἀναιρετικὰ τῆς ταυτότητας τοῦ Γένους, κινήθηκε ἀπὸ τὴν ἀπλή θρησκευτικὴ ἀδιαφορία μέχρι τὶς ἀπροκάλυπτες ἀθεϊστικὲς τάσεις¹¹. Ὅσοι παρέμειναν συνδεδεμένοι μὲ τὴν πατερικὴ καὶ ριζωμένοι στὴ ρωμαίικη παράδοση ἀποτίμησαν

ψυχραιμότερα και νηφαλιότερα τις νέες ευρωπαϊκές προοδευτικές ζυμώσεις¹² και με κόπους πολλούς συγγραφικούς και έκδοτικούς, όπως χαρακτηριστικά έπραξαν οι φιλοκαλικοί Κολλυβάδες, δημιούργησαν έναν ορθόδοξο, αναμορφωτικό και αναγεννητικό ελληνότροπο διαφωτισμό¹³. Έτσι, ως απάντηση συγκροτημένη στην πρόκληση του Διαφωτισμού, κατά το β' μισό του 17^{ου} αιώνα, εκδηλώθηκε το μεταμορφωτικό, ήσυχαστικό και φιλοκαλικό κίνημα των Κολλυβάδων πατέρων, οι οποίοι ενεργώς διακόνησαν, με έργο και λόγο, με γραφίδα και βίο, με συγγραφές και εκδόσεις, με μεταφραστικό πλουτισμό και πρωτότυπη θεολογικολειτουργική και κανονική παραγωγή, με συναξαριστικές συλλογές και νεομαρτυρικές προαλείψεις, με άσκηση και μαρτύριο συνειδήσεως, με ένσταση υπέρ της παραδόσεως (και ως προς την ανόθευτη πίστη, και ως προς το απαράχαρακτο ήθος, και ως προς τις καταλυτικές της θείας λατρείας τυποποιήσεις και ανατροπές), τον αληθή άγιοπατερικό και ρωμαϊκό διαφωτισμό του Γένους.

Οι πρωτοστάτες του φιλοκαλικού κινήματος, οι άγιοι της Εκκλησίας Μακάριος Νοταράς, Νικόδημος Αγιορείτης, Αθανάσιος Πάριος, Νήφων ο Κοινοβιάρχης, αλλά και οι Νεόφυτος Κausοκαλυβίτης, Χριστόφορος Προδρομίτης, Ίάκωβος Πελοποννήσιος, Παΐσιος Καλλιγράφος, Παρθένιος Ζωγράφος, Αγάπιος Κύπριος κ.ά., εκ της ευρύτερας χορείας των Κολλυβάδων, αντέταξαν στα δυτικά «φῶτα» του Διαφωτισμού το φῶς της βιούμενης στη ζωντανή λατρεία ορθοδόξου ανατολικής παραδόσεως, στον δρόμο της αλαζονικής και νοησιαρχικής πολυγνωσίας τον άγιοπατερικό δρόμο της καθαιρόμενης, φωτιζόμενης και θεούμενης χαρισματικά ύπαρξης, στα πρόσωπα των σοφῶν κατά κόσμον και σπουδαγμένων ανθρώπων τους θεομένους άγίους και τους ήρωϊκούς νεομάρτυρες, των οποίων δια ποικίλων μέσων κατεστάθησαν πνευματικοί προς το μαρτύριο άλειπτες.

Η ένσταση λοιπόν των φιλοκαλικῶν ήταν υπέρ της παραδόσεως με επίγνωση και βίωμα. Το κίνημά τους, αναμορφωτικό και αναγεννητικό, αγωνίσθηκε για την επιστροφή των ορθοδόξων πιστῶν στη σεβάσμια αρχαία παράδοση και τους ακατάλυτους λειτουργικούς θεσμούς της Εκκλησίας, όπως αυτά βιώθηκαν και εκφράσθηκαν από την πατερική θεολογία και διδαχή, της οποίας ήταν βαθείς γνώστες και μελετητές και πάντως όχι ευκαιριακοί επιφανειακά ένασχολούμενοι έρασιτέχνες.

Ως οι πιό λόγιοι και μορφωμένοι διδάσκαλοι και πατέρες του Άγιου Όρους κατά την περίοδο αυτή¹⁴, εκφραστές της ανόθευτης λειτουργικής θεολογίας της Εκκλησίας, δέν καινοτομοῦν άντορθοδόξως, αλλά προβάλλουν θεόσοφα τον εμπειρικό δρόμο της βιούμενης Όρθοδοξίας από τις πιό καθαρές πηγές της, τους βίους των θεομένων, τὰ συγγράμματα των έξεχόντων θεολόγων πατέρων, τις έρμηνείες των μυσταγωγῶν της λατρείας, τις προαιώνιες προβλέψεις των *Τυπικῶν* και των λειτουργικῶν βιβλίων, τον ταπεινό σεβασμό προς το μυστήριο της ευσεβείας και την άκρα τιμή προς την κανονική παράδοση. Μία πορεία όχι καινοφανής, πείσμων, έριστική, στασιαστική, αντιδραστική και ιδιογνωμική, αλλά ένας δρόμος άγιοπατερικός, ήσυχαστικός, φιλοκαλικός, μυσταγωγικός, ιεροκανονικός και λειτουργικός, ο οποίος καταλήγει με αδιάρρηκτη συνέχεια σ' αυτούς και εκφράζεται άπλανῶς

καὶ πολυτρόπως ἀπὸ αὐτοῦς.

Ἀνάμεσα στὰ ἄκρα τῆς πλάνης ἑνὸς «οὐ κατ' ἐπίγνωσιν» ἄκρατου καὶ τυποποιητικοῦ συντηρητισμοῦ καὶ ἑνὸς ἄκριτου καὶ καταλυτικοῦ στὴν ἐλευθεριότητά του μοντερνισμοῦ¹⁵, ποὺ κατὰ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο νοθεύουν καὶ παραχαράσσουν τὴν ὀρθόδοξη θεολογία, τὸ ὀρθόδοξο ἦθος, τὴν ὀρθόδοξη ζωὴ καὶ τὴν ὀρθόδοξη λειτουργικὴ βίωση, οἱ Κολλυβάδες ἰσορροποῦν θεοφώτιστα καὶ παρακινοῦν ἐκκλησιαστικούς ταγούς, μοναχοὺς καὶ χριστιανούς στὴν ἀνανέωση τοῦ πνευματικοῦ βίου ἀπὸ τὶς ρίζες καὶ τὰ ζώπυρα τῆς ἀπλανοῦς λειτουργικῆς παραδόσεως τῆς Ὁρθοδοξίας, μὲ θετικότερες μέχρι καὶ σήμερα, καὶ ἴσως ἀκόμη περισσότερο στὶς ἡμέρες μας, ἐπιρροὲς στὴν Ἐκκλησία καὶ τὴν κοινωνία¹⁶, ἀφοῦ δὲν παγιδεύτηκαν σὲ κάποια ἐγωιστικὴ ἀντίληψη ἀποκλειστικῆς ἐνασχόλησης μὲ τὸν μοναχικὸ ἀγιορειτικὸ μικρόκοσμο, ἀλλὰ διὰ τῶν συγγραφεῶν καὶ τῆς πνευματικῆς ἀγωνίας πρὸς βοήθεια τῶν ἀδελφῶν ἐκτάθηκαν στὸν μεγαλόκοσμο τῆς ἐποχῆς τους εὐεργετικὰ καὶ ἀναγεννητικὰ.

Οἱ Κολλυβάδες ὑπῆρξαν λαμπροὶ διδάσκαλοι καὶ σχολάρχες, στὸ Ἅγιον Ὄρος, στὴ Χίος, στὴ Θεσσαλονίκη, παιδαγωγοὶ τοῦ Γένους καὶ ἀλειπτες μαρτύρων νέων τῆς Ἐκκλησίας, μοναστικοὶ ἡγέτες καὶ φωτιστὲς τοῦ Ἑλλαδικοῦ χώρου, τὸν ὁποῖο κατεπλούτισαν μὲ τὴν ἀγιασμένη παρουσία τους ἐξαιτίας τοῦ διωγμοῦ καὶ τῆς διασπορᾶς τους, δόκιμοι συγγραφεῖς, μεταφραστὲς καὶ ἐκλαϊκευτὲς ὀγκωδῶν πνευματικῶν ἔργων, γιὰ τὴν ὠφέλεια τῶν χριστιανῶν, κριτικοὶ ἐπιμελητὲς τῶν ἀγιολογικῶν καὶ τῶν κανονικῶν κειμένων, μὲ ἐνδιαφέρον ὄχι μόνο γιὰ τοὺς ἀπλούς, ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς φιλόλογους ἀναγνώστες, ρεαλιστὲς στὰ γλωσσικὰ ζητήματα, ἔχοντες ἐπίγνωση τῆς ἀνάγκης τῶν ἐρμηνειῶν καὶ τῶν ἀπλουστεύσεων, ἀλλὰ καὶ ὑπομνηματιστὲς λειτουργικῶν κειμένων πρὸς πληρέστερη κατανόηση καὶ θεολογικὴ ἀνάδειξή τους. Δὲν ἐδίστασαν πρὸ οὐδενὸς κόπου καὶ οὐδεμιᾶς θυσίας πρὸς τὸν σκοπὸ τῆς ἀνθήσεως τῶν γραμμάτων καὶ τοῦ φωτισμοῦ τοῦ δούλου Γένους καὶ τῆς γενικότερης, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πνευματικὴ, παιδείας του.

Γυρίζοντας νοερὰ στὸν 18ο αἰῶνα καὶ παρακολουθώντας τὴν μαρτυρία καὶ τὸ μαρτύριό τους, θὰ τοὺς ἀνταμώσουμε διωγμένους σὲ ὅλο τὸν ἑλλαδικό, ἰδιαιτέρως ὅμως στὸν νησιωτικὸ χώρο. Ἡ Ὑδρα, ἡ Πάρος, ἡ Ἰκαρία καὶ ἡ Χίος θὰ πλουτισθοῦν ἀπὸ τὴν ἀγιασμένη παρουσία τους καὶ τὴν ἀσκητικὴ βιοτὴ τους, ἀπὸ τὸν πνευματικὸ στηριγμὸ καὶ τὴν πρακτικὴ φιλανθρωπία τους. Ὑπὲρ πάσας τὰς νήσους, ὅμως, ἡ Σκίαθος θὰ γίνῃ λιμὴν γαληνῶς τῶν διωκομένων πατέρων καὶ ἡ ἐν αὐτῇ ἰδρυθεῖσα κατὰ τὸ 1794 μονὴ Εὐαγγελισμοῦ «ὀλκᾶς» πνευματικῆ «τῶν θελόντων σωθῆναι», ἀλλὰ καὶ περίπυστο κέντρο μοναχικῆς ἀσκήσεως καὶ πνευματικῆς ἀναγεννήσεως. Ὁ ἴδιος τόπος κατέστη ἀναβρυτικὸς ταμιευτήρας καὶ μυστικὸς θησαυροφύλακας τῆς ὀρθόδοξου ἡσυχαστικῆς, φιλοκαλικῆς καὶ λειτουργικῆς παραδόσεως. Ὁ ὅσιος Νήφων ὁ Χίος, ὁ αὐτοεξόριστος ἀγιορεΐτης Κολλυβάς, ὁ «φυλάξας διὰ τοὺς λόγους τῶν χειλέων» τοῦ Κυρίου «ὁδοὺς σκληρᾶς» (βλ. Ψαλμ. ις' 4), κατέστη ὁ μείζων ἡγιασμένος κοινοβιάρχης τῆς διασπαρείσης χορείας τῶν φιλοκαλικῶν πατέρων, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνος ποὺ συνέδεσε γιὰ πάντα τὸ Ἅγιον Ὄρος μὲ τὴν περικαλλὴ καὶ δασοστεφὴ Σκίαθο καί, ὡς ἐκ τούτου, μὲ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς ἀγιοτόκου Μαγνησίας.

Άγωνία πνευματική τῶν Κολλυβάδων δὲν ἦταν οἱ νεωτεριστικὲς μεταρρυθμίσεις, ἀλλὰ οἱ ἐκ τῆς παραδόσεως ἀρνούμενες μὲ εὐλάβεια, γνώση καὶ ἐπιστημοσύνη ἀλλαγές, ποὺ θὰ συντελοῦσαν στὴν ἀνατροπὴ τῶν τυποποιήσεων, στὴν οὐσίωση τοῦ λειτουργικοῦ βιώματος, στὴν ἐπιστροφή στὸ γνήσιο πρωτοχριστιανικὸ καὶ πατρικὸ πνεῦμα, στὴν ἐνεπίγνωση μετοχὴ στὸ θεοποιὸ μυστήριό τῆς θείας εὐχαριστίας, κατὰ τὴν πράξη τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας καὶ τὰ προστάγματα τῶν ἁγίων πατέρων καὶ μυσταγωγῶν. Ἔτσι ἡ ἐπιμονὴ καὶ ἔνστασή τους, γιὰ τὸ ζήτημα τῆς τελέσεως τῶν μνημοσύνων στὸ καταπαύσιμο Σάββατο καὶ ὄχι στὴν ἀναστάσιμη Κυριακή, καθὼς καὶ τὸ αἴτημά τους γιὰ τὴ συνεχὴ μετάληψη, δὲν προερχόταν ἀπὸ ιδιόρρυθμη ἰσχυρογνωμοσύνη, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἔμπονη ἐνσυνείδητη ἀγωνία γιὰ τὴ διαφύλαξη ἀκαινοτομήτου τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως.

Αναγέννηση ἐκ τῶν ζωπύρων τῆς παραδόσεως, ἐνσυνείδητη μετοχὴ στὴ λογικὴ λατρεία τοῦ Θεοῦ, σύνθεση δόγματος καὶ λειτουργικοῦ ἤθους, εὐσχήμων ὑπακοὴ στοὺς κανόνες καὶ τὰ τυπικὰ τῶν ἁγίων πατέρων καὶ τῆς μοναχικῆς παραδόσεως, εὐχαριστιακὴ ζωὴ καὶ ἀναστάσιμη βίωση κατὰ τὴ δεσποτικὴ ἡμέρα τῆς Κυριακῆς, ἐνεπίγνωστος ἁγιασμός διὰ τῶν μυστηρίων, ὑπαρξιακὸς ἐκκλησιασμός τῶν πιστῶν, εὐλαβικὴ πρόσψαυση τοῦ μυστηρίου τῆς εὐσεβείας ἦταν τὰ καίρια αἰτήματα τοῦ φιλοκαλικοῦ κινήματος. Οἱ ἀλλοτριωτικὲς ἰδιαιτερότητες στὸν χῶρο τῆς θείας λατρείας δὲν ἔγιναν ἀποδεκτὲς ἀπὸ τοὺς πατέρες ὡς φιλόφθονα οἰκονομούμενες διευθετήσεις, ἀλλὰ ἀπορρίφθηκαν ὡς ἀνατρεπτικὲς καινοτομίαι τῆς ἐπὶ οὐσιωδῶν ὑποθέσεων ἀκριβείας τῆς ὀρθοδόξου λειτουργικῆς παραδόσεως¹⁷.

Πράγματι ἡ ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας ἦταν μακρὰ περίοδος «πτωχείας καὶ λειτουργικῆς συντηρήσεως»¹⁸. Ὁ 17^{ος} αἰώνας ἰδιαίτερα ἦταν δεῖγμα λειτουργικῆς παρακμῆς, ἐπιφάνειας, ὑποβαθμισμένης ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς¹⁹, καταλυτικῆς τυπολατρίας καὶ ἀνατρεπτικῶν ἐκτροπῶν. Ἐπὶ τέσσερις ἑκατονταετίαι ἡ δουλεία ἐπιτελοῦσε ἔργο διαβρωτικὸ, ὅσον ἀφορᾷ στὴν κατάσταση, τὴν πορεία καὶ τὴν πρόοδο τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ καὶ ἔργο ἀλλοτριωτικὸ, ὅσον ἀφορᾷ γενικότερα στὴ θεία λατρεία καὶ πιὸ συγκεκριμένα στὸ ἁγιοπαράδοτο εὐχαριστιακὸ ἥθος τῆς Ὄρθοδόξου Ἐκκλησίας. Εἶναι ἀγαθὴ ἡ συγκυρία τῆς παρουσίας τῶν φιλοκαλικῶν πατέρων κατ' αὐτὴ τὴν περίοδο στὸ Ἅγιον Ὄρος. Σὲ μίαι σταδιακὴ ὑπερίσχυση τῆς ἀσκήσεως, σὲ βάρος τῆς συχνῆς θείας μεταλήψεως, ἡ ὁποία ὡς συνήθεια κυριαρχοῦσε στὴ μοναχικὴ τουλάχιστον εὐσεβεία μέχρι τὴν ἐκπνοὴ τῆς αὐτοκρατορίας, οἱ Κολλυβάδες προμάχησαν ὑπὲρ τῆς εὐχαριστιακῆς αὐτῆς παραδόσεως καὶ ἀμφισβήτησαν τὸ φαινόμενο τῆς ἀποχῆς ἀπὸ τὰ μυστήρια ἢ τῆς ἀραιῆς μετοχῆς σὲ αὐτά, ἡ ὁποία στὴ σκέψη τῶν ὑποστηρικτῶν τῆς ἔλαβε μάλιστα καὶ τὸ ἔνδυμα τοῦ παραδοσιακοῦ. Τόνισαν τὴ σπουδαιότητα τῆς συχνῆς προσελεύσεως στὸ μυστήριό γιὰ τὴν τελείωση τῶν πιστῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἔθεσαν τὶς βάσεις τῆς ἀναγεννήσεως τῆς ὀρθοδόξου πνευματικῆς ζωῆς²⁰. Μάλιστα κατηγορήθηκαν γιὰ προσκόλλησι σὲ ἀνούσια καὶ μικρά. Ἄδικα βέβαια, γιὰτὶ ὁ κύριος σκοπὸς τους ἦταν ἡ ἀνάδειξη τῆς ὠραιότητος τῆς λειτουργικῆς ἀκριβείας στὴ διαχρονία τῆς καὶ ἡ ἔντονη βιωματικὴ μετοχὴ τῶν χριστιανῶν στὴ λατρεία. Ἡ ἀντικανονικὴ καὶ ἀνατρεπτικὴ πράξη τῶν συγχρόνων τους, ποὺ ὡς πρὸς τὴν ἀραιὴν μετάληψη μὲν εἶχε ρίζες τουλάχιστον τριῶν

αιώνων²¹, ως προς την αντιπαραδοσιακή δὲ μεταφορὰ τῶν μνημοσύνων ἀπὸ τὸ πενθικὸ Σάββατο στὴν ἀναστάσιμη Κυριακὴ λίγες δεκαετίες, τοὺς παρώθησε στὴ γνωστὴ ἀναγεννητικὴ λειτουργικὴ τους παρέμβαση, ἢ ὁποία, ἐπειδὴ ἀμφισβητοῦσε τὶς τυποποιήσεις καὶ τὶς ἀνατροπές, θεωρήθηκε ἀπὸ τὴν περιορῶσα τῆς ἐποχῆς ἀντίληψη ὡς «προδοσία» τῆς παραδόσεως. Τελικὰ ἀπειλήθηκαν καὶ μὲ ἐκκλησιαστικὴ καταδίκη, γιατί εἶχαν τὴν τόλμη νὰ ἀντισταθοῦν στὴν ἀνούσια καὶ ἀπνευμάτιστη προσκόλληση τῶν ἀντιπάλων τους στοὺς ἀντιπαραδοσιακοὺς τύπους²².

Οἱ Κολλυβάδες, ἀναδιφώντας τὴν πατερικὴ καὶ ἀσκητικὴ παράδοση τῆς Ὁρθοδοξίας, ἐχάρισαν στὴν ἐποχὴ τους καὶ τὸ Γένος φιλοκαλικὴ διέξοδο. Ἀσυμβίβαστοι πρὸς τὸν Χριστιανισμὸ τῆς ἐπιφάνειας, πρὸς τὴν κωδικοποιημένη προσέλευση στὴν κοινωνία τρεῖς ἢ τέσσερις φορές τὸν χρόνον, ἢ μόνον τὸ Πάσχα, καὶ πρὸς τὴν κατάλυση τοῦ ἀναστασίμου καὶ δεσποτικῆς χαρακτῆρα τῆς Κυριακῆς, μὲ τὴν ἀποδοχὴ νεκρικῶν κατ'αὐτὴν μνημῶν, ἐπέστρεψαν στὸ βάθος καὶ τὸν πυρήνα τῆς ἱερῆς παραδόσεως τῶν ἁγίων πατέρων καὶ δημιούργησαν τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀνάσταση τῆς λειτουργικῆς ζωῆς²³. Πρότειναν στοὺς πιστοὺς, ἀντὶ τῶν ποικίλων διαφωτισμῶν, ἓνα γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα πρότυπο, τὸν ὁμολογητὴ καὶ μαρτυρικὸ ἄνθρωπο τῆς θυσιαστικῆς πρὸς τὸν Θεὸ ἀγάπης. Ἀλλὰ καὶ τὸν τύπο «τοῦ λειτουργημένου - τοῦ εὐχαριστιακοῦ χριστιανοῦ»²⁴. Γιὰ ὅλη αὐτὴ τὴν προσφορὰ βέβαια ἢ σύγχρονή τους εἰρωνικὴ ἀφιλαδελφία τοὺς ὀνόμασε «Κολλυβάδες», χαρακτηρισμὸς ὁ ὁποῖος στὴν ἀρχὴ ἦταν κατηγορία καὶ λοιδορία, στὴ συνέχεια ὅμως στὴ συνείδηση τῶν Ὁρθοδόξων ἐσήμαινε καὶ σημαίνει τὸν ἅγιο ἀγωνιστὴ καὶ πρόμαχο τῆς ἀληθοῦς καὶ ἀκαινοτομήτου ὀρθοδόξου παραδόσεως, τὸν «στοιχοῦντα τῷ κανόνι τῆς παραδεδομένης ἡμῖν παρὰ τῶν ἁγίων πατέρων ἡμῶν διδασκαλίας καὶ νομοθεσίας»²⁵ καὶ στερεῶς «ἐχόμενον τῆς Ὁρθοδοξίας»²⁶.

Β'. Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΩΝ ΦΙΛΟΚΑΛΙΚΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ.

Οἱ φιλοκαλικοὶ πρόβαλαν μὲ ὀξύνοια πνευματικὴ καὶ μὲ βίωμα γνήσιο τὸν ζωντανὸ πλοῦτο τῆς ὀρθοδόξου λατρείας ἔναντι τῆς νοησιαρχίας τῶν διαφωτιστῶν. Συνέπλεξαν τὴν ἀσκητικὴ μὲ τὴν εὐχαριστιακὴ θεολογία, ὑπερβαίνοντας τὸν κίνδυνο ὁ ἀδιάκριτος καὶ μονομερῆς ὑπερτονισμὸς τῆς ἀσκήσεως νὰ δρᾷ ἀρνητικὰ πρὸς τὴ ζωντανὴ λατρεία καὶ τὴν εὐχαριστιακὴ μετοχή. Τὸ κίνημά τους, ὡς κίνημα σύνθεσης θεολογίας, μυσταγωγίας καὶ λατρείας, κίνημα κατ' ἐξοχὴν ἀναμορφωτικὸ, ἀναγεννητικὸ, ἡσυχαστικὸ, φιλοκαλικὸ καὶ λειτουργικὸ, ὑπῆρξε γιὰ τοὺς δεινοὺς ἐκείνους καιροὺς, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ σήμερον μία ἐκ τῶν μεγίστων εὐεργεσιῶν τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸ Γένος, τὸν μοναχισμὸ καὶ τὴν Ἐκκλησία. Οἱ ἴδιοι ὡς θεοφώτιστα πρόσωπα, πορευόμενα στὸν μαρτυρικὸ δρόμο τῆς ἀγιωσύνης καὶ ἐμφορούμενα ἀπὸ τὸ ἀνακαθαρμένο καὶ γνήσιο ὀρθόδοξο ἦθος τῆς ἀνοθέτου παραδόσεως, ἔγιναν διδάσκαλοι καὶ ἀνακαινιστὲς τῆς λατρείας, ἀλλὰ καὶ μυσταγωγοὶ τοῦ λειτουργικοῦ βιώματος τοῦ λαοῦ.

Ἡ λειτουργικὴ τους παραγωγή εἶναι ποικίλη καὶ πλούσια. Μελετοῦν, ἐρευνοῦν, ἐρμηνεύουν, ὑπομνηματίζουν τὴ λατρεία, εὐχαριστιολογοῦν καὶ ἀναστασιμολογοῦν παρεμβαίνοντας στὰ δύσκολα καὶ ἀκανθώδη ζητήματα ποὺ ἀνακύπτουν στοὺς χρόνους τῆς

ζωής τους, όπως ή συχνότητα συμμετοχής στο μυστήριο της ευχαριστίας και οι αναστάσιμες προνομίες της Κυριακής ως ημέρας του Κυρίου. Τα νέα στοιχεία που συστηματικά παρουσιάζονται πλέον από τους ειδικούς έρευνητές αναδεικνύουν τη λειτουργική τους θεολογία και καταρρίπτουν παγιωμένους μύθους και αντιπαραδοσιακές πλάνες. Η ένστασή τους είναι υπέρ της ανοθεύτου παραδόσεως. Γι' αυτό και απαντούν επιστημονώς στο ερώτημα τί είναι ή λατρεία, πώς πρέπει να τελείται με τάξη και ευσχημοσύνη, πώς μετέχει ο άνθρωπος βιωματικά και ενεργά στην αναγεννητική και ανακαινιστική της δύναμη. Η επίδραση των Κολλυβάδων στη σύγχρονη ακαδημαϊκή θεολογία και σκέψη είναι καιρία και ευεργετική, αφού πλέον οι μελετητές στην πλειονότητά τους θεολογούν περι της λατρείας ορθοδόξως και ενίστανται παραδοσιακώς ενώπιον των συγχρόνων κινδύνων και προκλήσεων. Πίστη και θεία λατρεία αντιδίδουν το περιεχόμενό τους, αφού ή χαρισματική θεολογία ζωογονεί και προστατεύει την εύαρεστη στον Θεό λατρεία, αλλά και ή γνήσια λειτουργική βίωση και μυστηριακή μυσταγωγία προσπηγάει στην Έκκλησία την αληθή της θεολογία. Η διάσπαση αυτής της συζυγίας δημιουργεί παρατροπές και νοθεύσεις επικίνδυνες.

Η ρευστότητα στον εύρύτερο χώρο των ιδεών κατά την ύστερα Τουρκοκρατία, αλλά και οι έντονες ζυμώσεις στα θεολογικά γράμματα και τις λειτουργικές ένασχολήσεις, φέρνει στην επιφάνεια ένα ολόκληρο πλήθος προβληματισμών. Οι φιλοκαλικοί πατέρες ήταν ευεργετικά παρόντες και σε αυτούς. Το πνευματικό τους κίνημα έστρεψε όλη την προσοχή, την επιμέλεια, την έρευνα και τις ένασχολήσεις του στην προσπάθεια να εξέλθει το πλήρωμα της Έκκλησίας και ο μοναχικός κόσμος από τον ζοφερό εύχαριστιακό φορμαλισμό, επανερχόμενο στο κέντρο της εν Χριστώ ζωής, που είναι ή μυστηριακή βίωση των ένοποιητικών και άγιαστικών εύχαριστιακών συνάξεων. Σήμερα μάλιστα είναι περισσότερο από προφανής ή ανάγκη αναθέρμανσης της λειτουργικής τους διδασκαλίας, καθώς ή ανθρώπινη αδυναμία, ή μείωση της εύλάβειας, ή σταδιακή παραίτηση των χριστιανών από την ολόθυμη ύπακοή στους ιερούς κανόνες, ή επικράτηση ενός νέου ακηδιαστικού φρονήματος, ως προς τα λειτουργικά βιώματα και τα πνευματικά άθλήματα της Όρθοδοξίας, δημιουργούν παρόμοιους με την εποχή των πατέρων κινδύνους και προβληματισμούς, ως προς το ένδεχόμενο μιās νεκρωτικής τυποποίησης της ζωογόνου παραδόσεως ή μιās τελείας αποστροφής προς αυτήν. Η άμέλεια, ή κοσμικότητα, ή προφασιολογική ψευδής εύλάβεια, ή αποχή και άδιαφορία δραστικά μπορούν να παραχαράξουν εκ νέου το εύχαριστιακό ήθος κλήρου και λαού, με αποτελέσματα απόβλεπτα.

Η χορεία των φιλοκαλικών αντιμετωπίζει κατηγορίες και ποικίλες περιφερόμενες αντιευχαριστιακές ένστάσεις ή, για το ζήτημα των μνημοσύνων, ακόμη και πατριαρχικές καταδίκες. Τις δυσκολίες αυτές αντιμετωπίζει με σύνεση και σοφία, με διαλεκτική δεινότητα, με τιμή προς τους έκκλησιαστικούς θεσμούς, με ειρηνοποιό διάθεση²⁷. Η κατοχή της πατερικής διδασκαλίας και ή βαθειά γνώση της ορθοδόξου λειτουργικής παραδόσεως, υπέρ της οποίας κυριολεκτικά αναλώθηκαν, τους έτρεψε στη φιλόανθρωπη και αγαπητική προς το Γένος και το πλήρωμα των πιστών διδαχή και συγγραφή, αλλά και προς την προσωπική επιλογή, αντι της ταπεινόσχημης σιωπής, του δρόμου της θυσιαστικής πορείας της μαρτυρίας

καὶ τοῦ μαρτυρίου, μέσα στοῦ κλίμα τῆς αυτοπροαίρετης μετοχῆς στήν περιπέτεια τοῦ Εὐαγγελίου.

Ἀπό τὴν εἰσαγωγικὴ τοποθέτηση τῶν ζητημάτων, ἀναφάνηκε ἡ καιριότητα καὶ ἡ σημασία ποὺ προσέλαβαν στὴ λειτουργικὴ διδασκαλία τῶν Κολλυβάδων οἱ δύο σημαντικότεροι ἄξονές της. Ἡ θεία εὐχαριστία, μὲ κεντρικὸ σημεῖο προβληματισμοῦ τῆ συχνότητα συμμετοχῆς σὲ αὐτήν, καὶ οἱ ἀναστάσιμες προνομίες τῆς Κυριακῆς, ὡς ἡμέρας τοῦ Κυρίου, μὲ κεντρικὸ σημεῖο διερεύνησης τὴν ἀπαγόρευση ὑπαρξῆς πενθικῶν ἐκδηλώσεων καὶ μνημῶν κατ' αὐτήν. Στὰ δύο αὐτὰ λειτουργικὰ ζητήματα στρέφουμε εὐθὺς τὸν λόγο.

1. Ἡ θεία εὐχαριστία, οἱ προϋποθέσεις καὶ ἡ συχνότητα μετοχῆς σὲ αὐτήν.

Τὴ θεολογικὴ διδασκαλία τῶν Κολλυβάδων περὶ τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας, πέρα ἀπὸ τὶς διάσπαρτες ἀναφορὲς στὸν ὄγκο τῶν κολλυβαδικῶν συγγραφῶν, ἀνιχνεύουμε σχεδὸν συστηματικὰ καταγραφόμενα α) στὸ Γ' κεφάλαιο τοῦ περὶ τῶν μυστηρίων μέρους τῆς Δογματικῆς τοῦ Ἀθανασίου Παρίου²⁸, β) στὸ εἰδικὸ κεφάλαιο τῆς Ὁμολογίας Πίστεως Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου²⁹, καὶ γ) στὴν Ἀντιρρητικὴ ἐπιστολὴ Ἀθανασίου τοῦ Παρίου³⁰.

Ἡ Ἐκκλησία «σημαίνεται ἐν τοῖς μυστηρίοις»³¹ καὶ διακρατεῖται σὲ ἀπλανῆ ἐνότητα ἐν τῇ εὐχαριστία. Ἡ συγκρότησή της καὶ ἡ φανέρωσή της ἐδράζεται στὴν ἀδιάκοπη μετοχὴ τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας. Ἐν Χριστῷ σύναξη καὶ ἐν Χριστῷ κοινωνία ὀλοκληρώνουν τὸ εὐχαριστιακὸ σῶμα τῆς Ὁρθοδοξίας σὲ ὅλους τοὺς τόπους καὶ τοὺς καιροὺς τῆς ζωῆς τῶν πιστῶν. Ὁ ὅρος «εὐχαριστία» κατ' ἐξοχὴν χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δηλώσει τὸν καθαγιασμὸ τῶν εὐχαριστιακῶν δώρων, τὴν ἴδια τὴν προσφορὰ τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου, ὡς καθαγιασμένου ἀληθοῦς σώματος καὶ αἵματος τοῦ Χριστοῦ, καὶ τὴν ζωοποιὸ μετουσίαν τους³². Τελούμενο ἀδιαλείπτως ἀνὰ τοὺς αἰῶνες, ὡς ἀνάμνηση τῆς θυσίας τοῦ Χριστοῦ κατὰ τὴν ἐντολή του³³, καὶ ἔχοντας ἐξιλαστικὴ δύναμη καὶ ἁγιαστικὴ χάρις, ἀποτέλεσε τὸ κέντρο τῆς ζωῆς καὶ τῆς λατρείας τῆς Ἐκκλησίας του³⁴. Ὁ ναὸς τῶν χριστιανῶν εἶναι ὁ Κυριακὸς τόπος τοῦ εὐχαριστιακοῦ τρόπου μετοχῆς τους στὸ μυστικὸ δεῖπνο τῆς ἀθανασίας, στὸ πλαίσιο τῆς κοινῆς ὁμοθυμῶν συνάξεως καὶ λατρείας τῶν ἀναγεννημένων πνευματικῶν τέκνων τοῦ Θεοῦ³⁵.

Οἱ φιλοκαλικοὶ πατέρες εἶχαν πλήρη γνώση καὶ καλὴ ἐνημέρωση, γιὰ ὅλα τὰ ἀφορῶντα στὸ μυστήριον τῆς εὐχαριστίας ζητήματα, τὰ ὁποῖα ὡς αἰρέσεις, παρεκκλίσεις ἢ καινοτομίες παρεισέφεραν στὴν ἀπλανῆ πορεία τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως καὶ στὴν περὶ τῶν μυστηρίων διδασκαλία τῆς ἀδαιρέτου Ἐκκλησίας. Ἡ θέση τους λοιπὸν ἐναντι τῶν παραχαρακτικῶν αὐτῶν τολμημάτων ὑπῆρξε καὶ αὐστηρὴ καὶ καθαρὴ, στοιχοῦσα στὴν ἴδια τὴν ἐπίσημη ἀντιμετώπιση καὶ διευθέτησή τους ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία³⁶. Εἶναι ἀξιοπαρατήρητο στὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ πρέπει νὰ τονισθεῖ ἡ σημασία ποὺ ἔχει ἡ λατρεία γιὰ τὴν πίστη. Μία παρέκκλιση στὴν ἐπιτέλεση τῆς λειτουργίας, ὡς πρὸς τὸν τρόπο προσφορᾶς τῶν εὐχαριστιακῶν δώρων (π.χ. ἄζυμη κυκλοτερῆς ὄστια, ἄκρατος οἶνος), γίνεται στὴν περίπτωσή

μας υπόβαθρο κακοδοξίας. Πίστη και λατρεία εύρίσκονται σέ σχέση αντιδόσεως. Ἡ ἀληθής θεολογία ζωογονεῖ καὶ περιφυλάσσει τὴν εὐάρεστη στὸν Θεὸ λατρεία, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπαραχάρακτη λειτουργικὴ βίωση καὶ μυστηριακὴ μυσταγωγία προσπηγάζει στὴν Ἐκκλησία νάματα θεῖα ἀληθοῦς θεολογίας καὶ χαρισματικῆς θεογνωσίας. Ὅταν διασαλεύεται ἡ ἀρραγῆς αὐτὴ συζυγία, ἡ θεολογία καὶ ἡ λατρεία ὀδηγοῦνται στὶς παρατροπὲς τῶν ἄκρων τῆς πλάνης.

Οἱ Κολλυβάδες πατέρες, γνῶστες ὅσον ὀλίγοι τῆς θείας λατρείας καὶ ἰδιαίτερα τῶν περὶ τὴν εὐχαριστία προβληματισμῶν, ἔχοντες δὲ λιπαρὴ ἐπίγνωση τῶν πατερικῶν θέσεων, στοιχοῦν ἀπαρασαλεύτως στὶς ἀπλανεῖς θέσεις τῆς ἀδιαιρέτου Ἐκκλησίας καὶ ὑπεραμύνονται τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως. Αὐτὴ π.χ. τὸ ζήτημα τῆς μεταβολῆς καὶ τοῦ καθαγιασμοῦ δὲν τὸ ἐξαρτᾶ ἀπὸ ἱερὲς στιγμὲς καὶ δραστικούς λόγους (formula) οἷον «μαγικῶς» ἐνεργοῦνται, ἀλλὰ πιστεῦει ἀκράδαντα ὅτι ἡ εὐχαριστιακὴ τε-λείωση ὀλοκληρῶνεται μὲν στὴν τριττὴ σφράγιση τῶν δώρων, τε-λε-σιουργεῖται ὅμως δι' ὅλης τῆς καθαγιαστικῆς εὐχῆς τῆς ἀναφορᾶς δι' ἀναμνήσεων, διὰ λόγων, δι' εὐχῶν, δι' ἐπικλήσεων, διὰ σφραγίσεων, διὰ χειρῶν ἱερατικῶν, δι' ἐπιπνοίας ἁγίου Πνεύματος, διὰ τῆς δυνάμεως ὅλης τῆς Ἁγίας Τριάδος, καθὼς ὁ Υἱὸς (ὅπως στὸν μυστικὸ δεῖπνο) αὐτουργεῖ, ὁ Πατὴρ συνευδοκεῖ καὶ τὸ ἅγιο Πνεῦμα συνεργεῖ, «καθὰ καὶ ἐν τῇ αὐτοῦ (τοῦ Υἱοῦ δηλαδὴ) θεία σαρκώσει γέγονεν»³⁷.

Στηριζόμενοι οἱ Κολλυβάδες στὴ διδασκαλία τῶν πατέρων, ἐπισημαίνουν τὴν ὀρθόδοξη δογματικὴ θέση ὅτι τὸ μυστήριον τῆς θείας εὐχαριστίας εἶναι ἀνάμνηση ὅλης μὲν τῆς σωτηριώδους θείας οικονομίας, ἰδιαίτερα ὅμως ἀνάμνηση τῆς ἐπὶ τοῦ σταυροῦ θυσίας, τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος διὰ τῆς θείας μεταλήψεως ἐσθίεται πλέον μετὰ τὴν ἐνδοξη ἀνάστασή του διηνεκῶς ἀπὸ τοὺς πιστούς³⁸.

Ἡ μετουσία τῶν ἁγιασμάτων τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ ἀποτέλεσε τὸν διηνεκὴ πόθο ὅλων τῶν ἁγίων του³⁹, ἀλλὰ καὶ τὸν νικητικὸ στέφανο πάντων τῶν μαρτύρων του⁴⁰, τῶν μιμητῶν τοῦ πάθους του, ἀφοῦ αὐτὴ τελικὰ εἶναι τὸ ἐπισφράγισμα ὅλων τῶν κόπων καὶ τῶν ἀγώνων, ὡς ἐφόδιο ζωῆς αἰωνίου⁴¹, ἀλλὰ καὶ ὁ τελικὸς σκοπὸς τῆς παναγίας θυσίας τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς πίστεως τῶν χριστιανῶν⁴². Αὐτὴν τὴν ἀλήθεια περιγράφει ὁ ἅγιος Συμεὼν Θεσσαλονίκης μὲ λόγους στιβαρῆς λειτουργικῆς θεολογίας: «Τούτου τε χάριν ἐσταύρωται καὶ τὸ αἶμα ἐξέχεε δι' ἡμᾶς, ἵνα αὐτοῦ κοινωνῶμεν. Καὶ πρὸ τοῦ σταυροῦ διὰ τῆς ἱερουργίας τὰ μυστήρια δέδωκεν, ἵνα μεθ' ἡμῶν ἦ καὶ κοινωνοὶ ὦμεν αὐτοῦ, νῦν τε καὶ ἐν τῷ μέλλοντι, καὶ τῶν ἀγαθῶν αὐτοῦ μετέχωμεν πάντες, ὅτι τοῦτο ἠγάπησε»⁴³. Καί, ἀφοῦ ἐρμηνεύσει τὰ πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἁγία ἀναφορὰ ἐπιτελούμενα, καταλήγει: «Μετὰ τοῦτο ἡ κοινωνία, ὅτι τοῦτο τέλος ἀπάντων, ἡ Θεοῦ κοινωνία καὶ τὸ ἄκρως τοῦτο ἀγαθὸν τε καὶ ἐφετόν»⁴⁴.

Πρὸς τοῦτο τὸ ἄκρως «ἀγαθόν» καὶ «ἐφετόν» ἔστρεψαν καὶ οἱ φι-λοκαλικοὶ Κολλυβάδες πατέρες ὅλη τὴν προσοχή, τὸν πόθο, τὴν ἀγάπη, τὴν ἐπιπόθηση, τὴν ἔρευνα, τὴν ἐνασχόληση καὶ τὴν ἐπιθυμία, ὥστε νὰ ἐξέλθει ἀπὸ τὴ ζοφερὴ ἀφάνεια τῶν εὐχαριστιακῶν τυποποιήσεων τῆς ἐποχῆς τους καὶ νὰ ξαναγίνει, γιὰ ἱερωμένους, μοναχοὺς καὶ λαϊκοὺς, αὐτὸ πού ἦταν γιὰ γενεὲς ἀμέτρητες πιστῶν ἀνθρώπων, ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνες ἐνσυνείδητης ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς

καὶ ἀδιάλειπτης εὐχαριστιακῆς συμμετοχῆς· δηλαδή τὸ κέντρο τῆς ζωῆς καὶ τῆς λατρείας. Ποτὲ ὅμως χωρὶς τὶς κατάλληλες προϋποθέσεις προεuchaριστιακῆς ἐτοιμασίας, τὶς ὁποῖες ὀριοθετεῖ ἡ ὀρθόδοξη περὶ τὴν εὐχαριστία παράδοση.

*

Οἱ θέσεις τῶν Κολλυβάδων, καὶ στὸ ζήτημα τῆς προετοιμασίας γιὰ τὴ συμμετοχὴ στὴ θεία εὐχαριστία, ἀκολουθοῦν ἐπιτυχῶς τὸν πατερικὸ δρόμο τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως καὶ ἐκφράζουν τὸ ἀπαραχάρακτο, ἀπὸ παρερμηνεῖες καὶ τυποποιήσεις, διαχρονικὸ εὐχαριστιακὸ ἦθος τῆς Ἐκκλησίας. Τοῦτο ἀναφαίνεται μὲ ἐνάργεια ἀπὸ τὴ δυνατότητα πλούσιου πατερικοῦ ὑπομνηματισμοῦ τῶν θέσεών τους, οἱ ὁποῖες τελικὰ δὲν εἶναι ἄλλες ἀπὸ ἐκεῖνες τῶν ἁγίων καὶ σοφῶν ἀνδρῶν καὶ διδασκάλων, ποὺ κατεγράφησαν ὡς πηγαῖοι θεοφώτιστοι προβληματισμοὶ ἀγαπητικῆς ποιμαντικῆς εὐθύνης γιὰ τὸν λαὸ τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν κατάλληλη καὶ ἀπα-ραίτητη προεuchaριστιακὴ του ἐτοιμασία⁴⁵.

Οἱ φιλοκαλικοὶ δὲν ἦταν ὑπέρμαχοι μιᾶς αὐθαίρετης ἐλευθεριότητος στὸ ζήτημα τῆς εὐχαριστιακῆς μετοχῆς. Αὐτὴ ποτὲ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπροϋπόθετη. Ἡ σύνθεση ἀσκήσεως καὶ εὐχαριστιακῆς ἐπιποθήσεως εἶναι ὁ ἀπλανῆς πατερικὸς δρόμος. Πέραν τῶν ἀπολύτως ἀναγκαίων ὄρων⁴⁶ γιὰ τὴ δυνατότητα συμμετοχῆς στὴν εὐχαριστία (ὅπως ἡ ιδιότητα τοῦ πιστοῦ καὶ τετελειωμένου μέλους τῆς συνάξεως, τὴν ὁποία λαμβάνει ὁ ἄνθρωπος μὲ τὸ βάπτισμα, ἡ βέβαιη καὶ ἀκράδαντη πίστη ὅτι διὰ τῆς κοινωνίας μετέχει στὴ θεοποιὸ ζωοποίηση τοῦ ἀληθοῦς ἀχράντου σώματος καὶ τιμίου αἵματος τοῦ Χριστοῦ, ἡ ἐνεπίγνωση καὶ ἐνσυνείδητη μετάληψη ἀπὸ ζῶντες καὶ ὄχι ἀπὸ κοιμηθέντες ἤδη ἢ μὴ ἔχοντες συνείδηση ἐπιθανατίους κατὰ τὴν ὥρα τῆς μεταδόσεως καὶ ἡ τέλεση τοῦ μυστηρίου ὀρθοδόξως ἀπὸ τὴ μία, ἁγία, καθολικὴ καὶ ἀποστολικὴ Ἐκκλησία, ἀποκλειομένων παντελῶς τῶν αἰρετικῶν, σχισματικῶν καὶ ἀκοινωνήτων), ὑπάρχουν καὶ ἄλλες σημαντικὲς γενικὲς καὶ εἰδικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴν εὐχαριστιακὴ συμμετοχὴ τῶν πιστῶν, τὶς ὁποῖες δὲν παρέλειψαν νὰ ἐπισημάνουν καὶ νὰ καταγράψουν στὴν ὀλοκληρωμένη εὐχαριστιολογία τους οἱ Κολλυβάδες πατέρες.

Ἡ γενικὴ εὐχαριστιακὴ προκάθαρση, ἠθικὴ καὶ σωματικὴ, συνίσταται:

1) Στὴν ἀπόρριψη τῆς δουλικῆς μικροψυχίας καὶ τοῦ μολυσμοῦ τῆς μνησικακίας, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ προσέγγιση τῶν θείων μυστηρίων μέσα στὴν ὑψωση καὶ τὸν φωτισμὸ τῆς πλήρους καὶ τελείας ἀγάπης.

2) Στὴν ἐξομολόγηση, ἡ ὁποία δὲν εἶναι ἀπλὴ μηχανιστικὴ ἐπανάληψη τυποποιημένης συνήθειας, οὔτε εὐκαιριακὸ καταφύγιο περιδεῶν συνειδήσεων, γιὰ νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ καταπιεστικὲς ἐνοχῆς ἢ νὰ λάβουν αὐτοδικαιωτικὴ ἄνεση ἀξίας προσελεύσεως. Ἡ διαρκῆς μετάνοια καὶ ἐξο-μολόγηση εἶναι ὁ σταθερὸς καὶ ἀδιάπτωτος ἀσκητικὸς δρόμος τῆς ὀρθοδόξου ζωῆς, ὁ ὁποῖος καθιστᾷ καθαρὸ, ἅγιο καὶ ἄξιο τὸν ἄνθρωπο νὰ μετέχει στὰ εὐχαριστιακὰ δῶρα.

3) Στὴ συνειδητοποίηση ὅτι ἡ προετοιμασία γιὰ τὴ μετάληψη δὲν εἶναι εὐκαιριακὴ, στιγμιαία, τυπικὴ, περιορισμένη μόνο στὰ προεuchaριστιακὰ χρονικὰ ὄρια. Απαιτεῖται διὰ βίου

έτοιμότητα και προσδόκηση μετοχής, συνεχής αυτοέλεγχος και αυτοεξέταση, συνεχής ζωή μετανοίας και εξομολόγησεως⁴⁷. Ποτέ δεν ταυτίσθηκε υποχρεωτικά ή προσέλευση στην ευχαριστία με υποχρεωτική προσέλευση στην εξομολόγηση, παρόλες τις κατά καιρούς τυποποιήσεις τῶν *Ἐξομολογητῶν*. Ὡς ἀναγκαστική υποχρέωση ή εξομολόγηση, για κάθε μία ευχαριστιακή συμμετοχή, εἶναι δυνατόν ἀντὶ βοήθειας νὰ γίνει ἔμπόδιο για τὴν ἐνσυνείδητη συχνή μετάληψη. Ὑπὸ τὰ δεδομένα τῆς ζωῆς τοῦ κόσμου, εἶναι πολὺ δύσκολο ὁ πιστὸς νὰ εὐρίσκει καὶ νὰ ἀπασχολεῖ κάθε φορὰ τὸν πνευματικὸ του πατέρα, ὅπως γίνεται στὶς ἱερὲς μονές, καὶ μάλιστα ἂν αὐτὸς ἔχει πολλὰ πνευματικὰ τέκνα στὴν ἐπιστασία του καὶ τὴ συνοδοιπορία τῆς σωτηρίας. Ἐξάλλου, για πολλές ψυχὲς με ἑλλειπτική προσωπικότητα καὶ περιδεῆ συνείδηση, ἡ εξομολόγηση δὲν εἶναι στιβαρὴ πάλι ἀληθοῦς πνευματικῆς ἐλευθερίας, ἀλλὰ καταφύγιο ἀπόθεσης ἐνοχικῶν συμπλεγμάτων, παραίτησης προσωπικῶν εὐθυνῶν καὶ ἀρπαγῆς αὐτοδικαιωτικῆς ἀξιοσύνης⁴⁸. Για τοὺς λόγους αὐτούς, ἡ υποχρεωτικὴ συχνή εξομολόγηση, ἡ ὁποία μάλιστα ταυτίζεται καὶ με κάθε ευχαριστιακὴ προσέλευση, μπορεῖ νὰ ἀποβεῖ εἰς βάρος τοῦ μυστηρίου τῆς μετανοίας. Εὐκόλα αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἐκτραπεί στὴν τυποποίηση καταρτίσεως καταλόγων ἢ ἀσυναίσθητων ἐξαγορεύσεων κατὰ συνήθεια καὶ κατὰ τακτοὺς χρονικὰ κύκλους, χωρὶς ἀληθινὴ καὶ γνήσια μετάνοια καὶ διόρθωση.

4) Στὴν αὐτεξουσιότητα τῆς δεδοκιμασμένης προσελεύσεως τοῦ ἀνθρώπου, μετὰ τὴν ἄδεια καὶ εὐλογία τοῦ πνευματικοῦ του πατρὸς (ἢ τοῦ καθηγουμένου τοῦ μοναστηριοῦ ἢ τοῦ ποιμένα τῆς ἐνορίας).

5) Στὴν πρέπουσα συνεχὴ προετοιμασία τῆς συντριβῆς, τῆς μετανοίας καὶ τῆς ἀσκήσεως, χωρὶς κωδικοποιήσεις τρόπων καὶ χωρὶς παρατηρήσεις ἡμερῶν⁴⁹. Εἶναι ἀνάγκη κατὰ ταῦτα πρὸ τῆς μεταλήψεως νὰ ἐπιτυγχάνεται ἡ ψυχοσωματικὴ ἀποκάθαρση ἀπὸ τὸν μολυσμὸ τῶν ἁμαρτιῶν καὶ νὰ τηρεῖται ὁ κανόνας τῆς παιδαγωγικῆς ἐπιτιμῆσεως τοῦ πνευματικοῦ πατρὸς. Τοῦτο γίνεται ἡ ἀπαρχὴ τῆς εὐλαβείας καὶ τῆς ὀλοκάρδιας εὐ-χαριστιακῆς ἐπιπόθησης για τὴν ἄξια μετοχὴ στὰ θεοποιὰ δωρήματα τῆς θείας ευχαριστίας. Ἡ ἄκρατὴ ἐπιθυμία τῆς συγκράσεως με τὸν Κύριο εἶναι ὁ παραχωρούμενος καρδιακὸς τόπος, ὥστε ὁ κοινωνούμενος Υἱὸς τοῦ Θεοῦ νὰ ἀναπαυθεῖ καὶ νὰ ποιήσει με τὸν ἄνθρωπο ἕνωσὴ ἀγαπητικῆς⁵⁰. Ἡ αὐτομεμφία, ἡ ἀνάμνηση τοῦ μεγαλείου τῆς θυσίας τοῦ Χριστοῦ, ἡ τίμια συναίσθηση ἀναξιότητος, ἀλλὰ καὶ ἡ προσμέτρηση τῆς ἀγαθότητος τοῦ Θεοῦ, λίγο πρὸ τῆς μεταλήψεως, αἶρει τὴ θρασύτητα τῆς τρεπτῆς προαιρέσεως καὶ χαρίζει τὸ ἀναγκαῖο πνευματικὸ θάρσος καὶ τὴν ψυχικὴ εὐρυχωρία στὸν προσερχόμενον, για νὰ γίνει ἡ ὑπαρξὴ του θρόνος δεσποτικὸς, τόπος κεκρυμμένος, ταπεινὸς καὶ εὐλαβικὸς ἀληθοῦς προσκυνήσεως καὶ νικητικῆς ευχαριστίας. Μόνον ἡ ἀμέλεια, οἱ ἁμαρτητικὲς πτώσεις καὶ ἡ ἐκπτώση τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν Κύριο στεροῦν ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τὰ χαρίσματα τῆς θεοποιοῦ ἕνωσεως καὶ μετουσίας τῆς ευχαριστίας. Ἀντίθετα, ἡ συνεχὴς ἄσκηση καὶ σκληραγωγία, ἡ περιφυλακὴ τῶν ἐντολῶν, ἡ ἐτοιμασία τῆς καρδίας καὶ ἡ ἀγαπητικὴ ἐπιπόθηση τῆς ευχαριστιακῆς ὑποδοχῆς τοῦ μεταλαμβανομένου Κυρίου ὑψώνουν τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου στὴν ὠραιότητα τοῦ ευχαριστιακοῦ ἡθους καὶ τῆς θεώσεως⁵¹.

6) Στή δοκιμή και καθαρότητα της συνειδήσεως, ή οποία ιδιαίτερος σημειώνεται και τονίζεται από τους φιλοκαλικούς πατέρες και την πατερική παράδοση, στην οποία αυτοί συνεχώς και απαρεγκλίτως καταφεύγουν προς έπιστηριγμό των θέσεών τους. Οί πατέρες της Έκκλησίας, μαζί με όλες τις άλλες προϋποθέσεις, συνεχώς προβάλλουν ως έτοιμότητα αξίας κοινωνίας τὸ «καθαρόν συνειδός»⁵², με τὸ ὁποῖον και μόνο μποροῦν οί πιστοί νὰ παρίστανται αξίως και νὰ κοινωνοῦν ἀκατακρίτως στην εὐχαριστιακή τους σύναξη. Τή βιούμενη αὐτή προϋπόθεση ἀπαιτοῦν και προβλέπουν τὰ ἱερά κείμενα τῆς θείας λατρείας και ιδιαίτερα τῶν λειτουργιῶν τῆς Έκκλησίας, ὡς αἰτία παρεκτική ἀγαπητικῆς συνενύξεως και ένωτικῆς κοινωνίας τῶν λατρευτῶν τοῦ Θεοῦ, οί ὁποῖοι αἰτοῦνται τή συγχώρηση τῶν πλημμελημάτων, τὸν ψυχοσωματικό ἀγιασμό και τή διηνεκή λατρευτική ὁσιότητα. Ὁλος ὁ λαός τοῦ Θεοῦ, κληρικοί και λαϊκοί.

7) Στην τήρηση τῆς ψυχοσωματικῆς καθαρότητας κληρικῶν και λαϊκῶν ἀπὸ κάθε μολυσμό σαρκός και πνεύματος, ἀπὸ κάθε ρυπαρότητα, σπύλωση και ἀκαθαρσία ὀφθαλμῶν, διανοίας, συνειδός, ψυχῆς, σώματος, στόματος, χειλέων και γλώσσης, για νὰ προλαμβάνεται ἡ ἀνάξια παράστασή τους πρὸ τοῦ σώματος και τοῦ αἵματος τοῦ μόνου καθαροτάτου Κυρίου. Ἡ ἐπίτευξη και ἡ διατήρηση τῆς διπλῆς αὐτῆς, ψυχικῆς και σωματικῆς, καθαρότητας εἶναι δυνατή μόνο με τὴν ἐθελούσια και ἀγωνιστική ζωὴ τῆς ἐγκρατείας και τῆς ἀσκήσεως.

Στὸ πλαίσιο τοῦ προευχαριστιακοῦ αἰτήματος τῆς σωματικῆς καθαρότητας και ἐγκρατείας ἐντάσσεται και ὁ προβληματισμός περὶ τῆς σωματικῆς ἀκαθαρσίας ἀνδρὸς (νυκτερινοὶ ένυπνιασμοί) και γυναικὸς (καταμήνια) ἢ τῆς σαρκικῆς μίξεως τῶν συζύγων ὡς ἐμποδίου για τὴν ἀξια προσέλευση στὸν ἀγιασμό τῆς θείας εὐχαριστίας. Στὸ ζήτημα ἀναφέρεται διεξοδικά ὁ ἅγιος Νικόδημος Ἀγιορείτης, ἐρμηνεύοντας τοὺς ἱεροὺς κανόνες, ὅπως ἄλλωστε και ἄλλοι πρὸ αὐτοῦ πατέρες. Ἡ ἐμβριθῆς ἐρμηνεία τοῦ ἀγίου Νικοδήμου στοὺς σχετικούς κανόνες⁵³ ἐρευνᾷ τὰ αἴτια, προλαμβάνει ἀπὸ αἰρετικές περὶ ἀκαθάρτων ἀντιλήψεις, γνωρίζει τὰ τῆς φυσικῆς λειτουργίας τοῦ ἀνθρωπίνου ὀργανισμοῦ, διακρίνει τὸ ἀπροαίρετο ἀπὸ τὸ ἐξ ἀκρασίας προκλητό, ἐντοπίζει τὸν μολυσμό στην πονηρὴ ένθύμηση και φαντασία τοῦ πολυφάγου και πολυπότου ἀκρατοῦς ἀνθρώπου και, τελικά, προβάλλει τὸ συνειδός ὡς ὕψιστο κριτήριο τῆς ἀποφάσεως τοῦ πιστοῦ νὰ μετάσχει ἢ νὰ ἀπόσχει τῆς κοινωνίας.

Εἶναι ἐμφανές ὅτι τῆς ἐξάλλου μὴ ἀμαρτητικῆς ἢ φυσικῆς ἀκαθαρσίας προτάσσεται ἡ συνειδησιακή και ψυχολογική βίωση τοῦ ἐκ τοῦ σωματικοῦ γεγονότος ἐπισυμβαίνοντος μολυσμοῦ, στὸν μὲν ἄνδρα ἅπαξ, στή δὲ γυναίκα για περισσότερες ἡμέρες. Ἡ ψυχική και πνευματική αὐτή βίωση ἀναξιότητας ένώπιον τοῦ καθαροτάτου Κυρίου και ἀπὸ τὸν ἄνδρα και ἀπὸ τὴ γυναίκα ὁδηγεῖ τελικά τὸ κριτήριο τῆς συνειδήσεως νὰ ἐμποδίσει τὴν προσέλευση στὰ πανάχραντα μυστήρια, ἀλλὰ και τοὺς κανόνες νὰ τὸ προβλέψουν.

Παραπλήσιο ζήτημα με τὰ προηγούμενα, σὲ σχέση με τὴν προ-ευ-χαριστιακή έτοιμασία, εἶναι και τὸ ζήτημα τῆς ἐγκρατείας τῶν συζύγων ἀπὸ τὴ σαρκική μίξη και τῆς ἀναγκαίας σωματικῆς καθαρότητας για τὴν ἀξια προσέλευσή τους στην εὐχαριστία. Ἡ πρόβλεψη εἶναι αὐστηρότατη για τις περιόδους τῶν νηστειῶν, γιατί ἡ Έκκλησία θεώρησε πάντοτε τὴν

ἐγκράτεια τῶν συζύγων ὡς νηστευτικὴ θυσία καὶ ἀγωνιστικὴ ἀσκήση ἀναγκαία γιὰ τὴν προετοιμασία τῆς εὐχαριστιακῆς μετοχῆς τους. Ἡ δὲ ἐγκράτεια αὐτὴ τῆς εὐχαριστιακῆς μετοχῆς ἀναφέρεται καὶ στὴν πρὸ τῆς κοινωνίας ἡμέρα, ἀλλὰ καὶ στὴν ἡμέρα ποὺ οἱ σύζυγοι ἐκοινωνήσαν⁵⁴. Ἡ ἴδια αὐτὴ ἐγκράτεια, ὡς προετοιμασία μετοχῆς στὰ εὐχαριστιακὰ δῶρα καὶ ὡς τουλάχιστον ἡμερήσια ἐκδήλωση εὐλαβείας πρὸς αὐτὰ μετὰ τὴ μέθεξή τους, ἀπαιτεῖται καὶ ἀπὸ τοὺς ἐρχομένους «εἰς γάμου κοινωνίαν» πιστοὺς. Τὴν ἀγαθὴ αὐτὴ σύμπλεξη γάμου καὶ εὐχαριστίας, καθὼς καὶ τὴν ἀπαιτήση σωματικῆς καθαρότητος τῶν συζύγων, ὄχι μόνον πρὸ τοῦ γάμου, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἡμέρα ἐπιτελέσεως τοῦ μυστηρίου τῆς ἐν Χριστῷ συνάψεώς τους, κατὰ τὴν ὁποία τοὺς κάλεσε ἡ Ἐκκλησία νὰ συμμετάσχουν στὴν εὐχαριστία, τονίζει μὲ ἔμφαση ὁ ἅγιος Νικόδημος⁵⁵.

Οἱ παραπάνω θέσεις μπορεῖ μὲν νὰ φαίνονται αὐστηρῆς καὶ οἱ πατέρες ὑπερβολικοὶ στίς ἀπαιτήσεις τους ὡς πρὸς τὰ ἦθη τῶν χριστιανῶν. Ὅμως εἶναι φανερὸ ὅτι σκοπὸς τους δὲν εἶναι ἡ κατατυράννηση τῶν πιστῶν καὶ μάλιστα, στὴν περίπτωσή μας, τῶν νεογύμων. Ἐπιδίωξη τῆς καταγραφῆς τῶν ἄλλωστε μέσα στὸ πλαίσιο τῶν ἱερῶν κανόνων καὶ τῆς παραδόσεως κινουμένων θέσεών τους εἶναι ὁ τονισμὸς τοῦ ὕψους τοῦ μεγάλου μυστηρίου τῆς εὐχαριστίας, ἄρα καὶ ἡ ἀνάδειξη τῆς ἀπαιτούμενης συνεχῶς ψυχοσωματικῆς καθαρότητος ὡς προϋπόθεση ἀξίας μεθέξεώς του. Τοὺς προβληματισμοὺς εἰσήγαγε καὶ παλαιότερα, ἀλλὰ ἐξακολουθεῖ νὰ διακρατεῖ ἐντονότερα μέχρι καὶ σήμερα ἡ ἀνθρώπινη ἀδυναμία, ἡ μείωση τῆς εὐλάβειας, ἡ σταδιακὴ παραίτηση τῶν χριστιανῶν ἀπὸ τὴν ὀλόθυμη ὑπακοὴ στίς προβλέψεις τῶν θεοφώτιστων ἱερῶν κανόνων, ἡ ἐπικράτηση ἑνὸς καταλυτικοῦ, ὡς πρὸς τὰ πνευματικὰ ἀθλήματα τῆς κατ' ἐξοχὴν ἀσκητικῆς Ὁρθοδοξίας, κοσμικοῦ ἀκηδιαστικοῦ φρονήματος καί, τέλος, ἡ αὐξοῦσα τάση μιᾶς ἀνεξέλεγκτης σαρκολατρικῆς νοοτροπίας, ἡ ὁποία παραφθείρει ἐπὶ δεκαετίες ἐπικίνδυνα πλέον τὰ συμβιωτικὰ καὶ εὐχαριστιακὰ ἦθη τῶν Ὁρθοδόξων. Τὸ ἀποτέλεσμα βέβαια εἶναι ἀφ' ἑνὸς ὁ τελικὸς χωρισμὸς τοῦ γάμου ἀπὸ τὴν εὐχαριστία καὶ γιὰ τοὺς λόγους αὐτούς, ἀλλὰ ἀφ' ἑτέρου, πολὺ περισσότερο, ἡ ἀποδοχὴ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία μιᾶς οἰκονομίας ποὺ ὑπερβαίνει ὅλους τοὺς ὅρους τῶν ἁγίων πατέρων καὶ ὀδηγεῖ στὴν τελεία ἐπικράτηση καὶ παγίωση μιᾶς ἐπιτιμώμενης αὐστηρᾶ παράβασης, ἡ ὁποία τὸ λιγότερο ὀδήγησε στοὺς σαββατιάτικους (πρόσφατα δέ, ἀλλοίμονο! καὶ κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς Παρασκευῆς) γάμους καὶ τὸ περισσότερο καὶ χειρότερο στίς παράνομες, κατὰ τὰ θέσμια τῆς Ὁρθοδοξίας, προγαμιαῖες ἐλεύθερες συμβιώσεις τῶν νέων ἀνθρώπων⁵⁶.

Ὁ θεοφώτιστος κάλαμος τῶν Κολλυβάδων πατέρων, στοιχῶν στὴν παράδοση τῶν ἁγίων πατέρων καὶ στὴ μακραιώνη παρακαταθήκη τοῦ ἡσυχαστικοῦ, ἀθλητικοῦ, ἀγωνιστικοῦ καὶ ἀσκητικοῦ ἦθους τῶν Ὁρθοδόξων, εἶδε τὴ συμβιωτικὴ συνοδοιπορία τῶν ὁμοζύγων ὡς ἄθλημα ἀγαπητικὸ καὶ ὡς ἀγώνισμα ἀσκητικὸ· ποτὲ ὡς ἀναπαυτικὸ καταφύγιο ἐμπαθείας ἢ ὡς νομιμοποιητικὸ προκάλυμμα τῶν παθῶν τῆς ἀτιμίας⁵⁷. Ἔτσι ἐγκράτεια καὶ νηστεία συνυπάρχουν γιὰ τοὺς συζύγους, καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐκπλήρωση τοῦ κανόνος τῶν ἁγίων νηστειῶν τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ὡς πρὸς τὴν προεϋχαριστιακὴ ψυχοσωματικὴ τους ἐτοιμασία γιὰ τὴν ἀξία μετοχῆ στὸν ἁγιασμὸ τῆς θείας κοινωνίας.

Ειδική, τέλος, προϋπόθεση για τους πιστούς είναι ή ονομαζόμενη «εὐχαριστιακή» νηστεία, δηλαδή ή ἀπολύτως πρὸ τῆς μετοχῆς στὴ θεία εὐχαριστία ἀπαιτούμενη⁵⁸. Οἱ κανόνες κατ' ἀρχὰς δὲν ὀρίζουν συγκεκριμένη εὐχαριστιακή προετοιμασία, οὔτε ἡμεραριθμοῦν συγκεκριμένη νηστεία πρὸ τῆς μεταλήψεως. Ἡ πρόβλεψή τους εἶναι «ἡ θεία εὐχαριστία νὰ προσφέρεται ὑπὸ νηστικῶν καὶ νὰ δίδεται σὲ νηστικούς»⁵⁹. «Ὅθεν καὶ οἱ μέλλοντες μεταλαβεῖν», γράφει χαρακτηριστικά, στὴν ἐρμηνεία τοῦ κθ' κανόνος τῆς Σ' Οἰκουμενικῆς, Νικόδημος ὁ Ἄγιορείτης, «ἕως πρὸ τοῦ μεσονυκτίου ἔχουν τὴν ἄδειαν νὰ πίνουν νερὸν καὶ μετὰ ταῦτα πρέπει νὰ μὴ βάλουν τίποτε εἰς τὸ στόμα, ἕως οὔ νὰ μεταλάβουν»⁶⁰. Ἐθιμικὰ δὲ καὶ μέχρι σήμερα ἐπικράτησε τάξη καὶ συνήθεια, κατὰ τὴν ὁποία οἱ εὐλαβεῖς πιστοί, οἱ μέλλοντες νὰ κοινωνήσουν, μένουν ἄσιτοι ἀπὸ τὴν προηγούμενη ἑσπέρα, δηλαδή ἀπὸ τὸ νωρὸς παρατιθέμενο καὶ λιτὸ δεῖπνο τους ἢ, τουλάχιστον, ἀπὸ τὸ μεσονύκτιο⁶¹.

Κατὰ ταῦτα, «στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία δὲν ὑπάρχουν συγκεκριμένοι ἱεροὶ κανόνες ποὺ νὰ ρυθμίζουν τὴν ἔκταση καὶ τὴν ποιότητα τῆς νηστείας πρὶν ἀπὸ τὴ θεία εὐχαριστία»⁶². Ἀλλὰ καὶ σὲ κτητορικὰ *Τυπικὰ* μονῶν, ὅπως π.χ. αὐτὸ τῆς Εὐεργέτιδος (ια' αἰ.)⁶³ ποὺ υἰοθετήθηκε κατὰ τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες ἀπὸ πολλὰς μονὰς ὅλου τοῦ ὀρθόδοξου κόσμου, δὲν θεσμοθετεῖται ἄλλη νηστεία πλὴν τῆς Τετάρτης καὶ τῆς Παρασκευῆς κάθε ἐβδομάδα, γιὰ νὰ μποροῦν οἱ μοναχοὶ νὰ μετέχουν τῆς εὐχαριστίας τρεῖς φορές κατὰ τὴ διάρκειά της⁶⁴. Μόνο ἀργότερα, σὲ *Τυπικὰ* καὶ *Ἐξομολογητάρια* ποὺ ἀκολουθοῦν τὴν παράδοση Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ, σταδιακὰ ἐπικρατοῦν διατάξεις ποὺ ὀρίζουν ἀπὸ τριήμερη ἕως ἐβδομαδιαία ξηροφαγία, γιὰ νὰ κοινωνοῦν, ἀκόμα καὶ οἱ μοναχοί, τρεῖς ἢ τέσσερις φορές τὸν χρόνο⁶⁵.

Προευχαριστιακή νηστευτικὴ ἡμεραρίθμηση, λοιπόν, ἔκταση χρόνου ἢ ποιότητα νηστείας καὶ λοιπῆς ἀσκήσεως δὲν ὀρίζονται ἀπὸ τὰ ἐπίσημα λειτουργικὰ καὶ νομοκανονικὰ κείμενα τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας⁶⁶. Πολὺ ἀργότερα καὶ κατ' ἐπίδραση τῶν ἐκ τῆς παραδόσεως τοῦ Ἰωάννου Νηστευτοῦ προερχομένων *Ἐξομολογητάρων*, ὅπως εδαμε καὶ παραπάνω, τὰ ὁποῖα ἐπηρέασαν τὶς λαϊκὲς προευχαριστιακὲς νηστευτικὲς ἀντιλήψεις, καθὼς ἐπίσης καὶ ἐξαιτίας τῆς περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως ἔριδας μετὰ τῶν φιλοκαλικῶν Κολλυβάδων πατέρων καὶ τῶν ἀντιπάλων τους, κατὰ τὸν ιη' αἰῶνα, καταγράφεται καὶ ὑποδεικνύεται γιὰ πρώτη φορὰ ἐπισήμως, ἀπὸ ὅσο μποροῦμε νὰ γνωρίζουμε, τριήμερη πρὸ τῆς εὐχαριστίας νηστεία ἀπὸ τὸν Νικηφόρο Θεοτόκη⁶⁷. Εἶναι δὲ ἐμφανὴς ἡ προέλευση τοῦ νηστευτικοῦ τριημέρου, ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ του στὴν τριήμερη ἀγνευτικὴ κάθαρση καὶ ἐγκράτεια τῶν συζύγων κατὰ τὴν Μωσαϊκὴ προσταγή⁶⁸. Βέβαια ὁ ἴδιος ὁ Θεοτόκης, σὲ νεαρότερη ἡλικία εὐρισκόμενος, εἶχε συγγράψει μακρὸ λόγο *Περὶ τῆς θείας μεταλήψεως*⁶⁹, στὸν ὁποῖο οὐδεμία νύξη κάμει γιὰ τὴν τριήμερη νηστεία πρὸ τῆς εὐχαριστίας, ἀφοῦ ἐξάλλου ἡ κωδικοποιημένη τριττὴ ἡμεραρίθμηση εἶναι ἀμάρτυρη στὰ πηγαῖα κείμενα.

Οἱ Κολλυβάδες πατέρες ἀποδέχονται τὴν προευχαριστιακὴ νηστεία ὡς ἀγαθὴ συνήθεια συνεχοῦς ἀσκήσεως καὶ ἐγκρατείας, ποτὲ ὅμως ὡς τυποποιημένη διεκπεραίωση κάποιας ὀρισμένης καὶ ἀναγκαστικῆς ὑποχρέωσης. Ζητοῦν διακριτικὰ «τὴν κατὰ δύναμιν νηστείαν»⁷⁰

καὶ δὲν ἀναλίσκονται σὲ μετρήσεις καὶ παρατηρήσεις ἡμερῶν⁷¹. Ἡ εὐχαριστιακὴ νηστεία εἶναι ἄθλημα ἐλευθερίας καὶ ὄχι ἐπιβαλλόμενη ὑποχρέωση. Στηρίζεται στὴν ἄκρα πρὸς τὸ μυστήριον εὐλάβεια τοῦ μέλλοντος νὰ προσέλθει στὴν εὐχαριστία καὶ ὄχι στὴν τυπικὴ τήρηση χρονικῶν σχημάτων. Αἰταιεῖ τὴν ποιότητα, χωρὶς νὰ ὀρίζει καταναγκαστικὰ τὴν ποσότητα.

Τελικὰ γίνεται ἐμφανὲς ὅτι ὁ σοφὸς λόγος τοῦ ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου περὶ τῆς «κατὰ δύναμιν νηστείας»⁷² ἐξισορροπεῖ τὰ πράγματα μέσα στὸ πλαίσιο τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως. Κύριος καὶ τῆς συχνότητος προσελεύσεως καὶ τῆς εὐλαβικῆς ἀθλήσεως τῆς προευχαριστιακῆς ἐτοιμασίας του εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἐνσυνείδητος καὶ ἀγωνιζόμενος πιστὸς ἄνθρωπος καὶ ποτὲ αὐθαίρετα ἐπιβαλλόμενες ὑποχρεωτικὲς νηστευτικὲς ἡμεραριθμῆσεις. Ἰδιαιτέρως, γιὰ τοὺς προσερχόμενους κατὰ ἀραιὰ διαστήματα, ἡ διάκριση τοῦ πνευματικοῦ πατρὸς θὰ ὀρίσει κατὰ περίπτωσιν περισσότερες ἢ λιγότερες ἡμέρες προευχαριστιακῆς νηστείας⁷³.

*

Γιὰ νὰ μὴ στερηθεῖ ὅμως ὁ πιστὸς ἄνθρωπος τὰ ἀπαριθμούμενα ἀπὸ τὰ εὐχρητικά λειτουργικὰ κείμενα εὐχαριστιακὰ θεῖα δωρήματα, εἶναι ἀνάγκη νὰ κοινωνεῖ μὲν ἀξίως ἀλλὰ νὰ κοινωνεῖ καὶ συνεχῶς⁷⁴.

Ἡ σοβαρότητα καὶ ἡ σημασία γιὰ τὴ ζωὴ τῶν πιστῶν τοῦ θέματος ποὺ ἀφορᾷ τὴν συχνότητα μετοχῆς τους στὴ θεῖα εὐχαριστία ἀναγνωρίσθηκε διαχρονικὰ καὶ ἀδιάλειπτα. Ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη καὶ τοὺς μεταπο-στολικούς πατέρες, ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς ἀκμῆς τῶν μεγάλων διδασκάλων καὶ τὶς ἀποφάσεις τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, ἀπὸ τοὺς ἀσκητικούς συγγραφεῖς, τοὺς ἐρμηνευτὲς τῶν ἱερῶν κανόνων, τὰ λειτουργικὰ κείμενα, τοὺς μυσταγωγούς καὶ ὑπομνηματογράφους τῆς θείας λατρείας, τοὺς νηπτικούς καὶ ἡσυχαστὲς τῆς πρώτης περιόδου, μέχρι τὸν 17^ο αἰῶνα καὶ τὴ νέα ἡσυχαστικὴ, φιλοκαλικὴ καὶ λειτουργικὴ ἀναγέννηση τῶν Κολλυβάδων πατέρων καὶ διδασκάλων, τὸν ἰσαπόστολο Κοσμᾶ τὸν Αἰτωλὸ καὶ τὴ χορεία ὄλων τῶν διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Γένους, εἴτε σὲ λόγους, εἴτε σὲ πραγματείες, εἴτε σὲ ἐρμηνεῖες κειμένων, εἴτε πολλαχοῦ σποραδικὰ γίνεται λόγος ἀναλυτικὸς ἢ ἀποφθεγματικὸς γιὰ τὸ θέμα τῆς συχνῆς συμμετοχῆς στὴν εὐχαριστία.

Ἰδιαιτέρως κατὰ τὴν τελευταία χρονικὴ περίοδο εὐαρίθμων δεκαετιῶν, ἡ συχνότητα προσέλευσης στὴ θεῖα κοινωνία ἀποτελεῖ θέμα ζωντανῆς συζήτησης ἐξ ἐπόψεως ἐκκλησιολογικῆς, πνευματικῆς, ποιμαντικῆς καὶ λειτουργικῆς. Ποικίλες δὲ συγγραφές, λαϊκότερες ἢ ἐπιστημονικὲς, ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ θέμα αὐτό, ὅπως ἐναργέστατα καταφαίνεται ἀπὸ τὴν πλούσια ἑλληνικὴ καὶ ξένη βιβλιογραφία⁷⁵.

Σκοπὸς τῆς τελέσεως τῆς θείας λειτουργίας καὶ τοῦ καθαγιασμοῦ τῶν τιμίων δώρων εἶναι ὄχι κάποια τυπικὴ ἐπανάληψη τελετουργικῆς ὑπο-χρέωσης ἢ κάποια διεκπεραίωση νεκρωτικῆς γιὰ τὴ λατρεία συνήθειας, ἀλλὰ ἡ μετοχὴ τῶν πιστῶν στὴν εὐχαριστία. Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο πρωταρχικὴ αἰτία καὶ τελικὸς σκοπὸς ὑπάρξεως τῆς θείας λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων Δώρων εἶναι ἡ συνεχῆς καὶ ἀδιάκοπη συμμετοχὴ τῶν πιστῶν στὰ ἄχραντα

μυστήρια, ὁ ἀδιάπτωτος πόθος σύγκρασης τῆς ζωῆς τους μὲ τὴ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ, ἡ ἔνοποιος ἀγαπητικὴ ἐν μυστηρίῳ κοινωνία τους, ἡ ἀσίγαστη πνευματικὴ πείνα καὶ δίψα τῆς καθάρσεως, τοῦ φωτισμοῦ καὶ τῆς θεώσεως, τοῦ ἀγιασμοῦ καὶ δοξασμοῦ τῆς ὑπάρξεώς τους.

Ἡ Ἐκκλησία, ὡς κοινωνία πιστῶν, κινδυνεύει ἀπὸ τὴν ἀδιαφορία καὶ τὴ νεκρωτικὴ τυπολατρία, στερεώνεται ὅμως καὶ θάλλει ὅταν τροφοδοτεῖται συνεχῶς καὶ ἐνσυνειδήτως ἀπὸ τὴ χάρη τῶν ἁγίων μυστηρίων καὶ ἰδιαίτερος ἀπὸ τὴ ζωοποιὸ ψυχοτροφία τῆς θείας κοινωνίας. Ἡ τελείωση δὲ τῆς δωρεᾶς τοῦ ἀγιασμοῦ καὶ ὁ θεῖος χαρισματικὸς δοξασμὸς τῆς ὑπαρξῆς εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐπιτευχθοῦν δίχως τὴν καταξίωση τῆς ἀδιάλειπτης συμμετοχῆς στὴ μετάληψη. Γιὰ τὴ θεοποιὸ συσσωμάτωση, τὴν χαρισματικὴ σύγκραση καὶ τὴ ζωὴ τῆς μυστικῆς ἐνώσεως μὲ τὸν Χριστό, εἶναι ἀνυπερθέτως ἀναγκαία ἡ συνεχῆς μυστηριακὴ καὶ εὐχαριστιακὴ συμμετοχὴ.

Τὰ συγγράμματα τῶν ἁγίων πατέρων, καθὼς καὶ τῶν ἐξεχόντων ἐκ-κλησιαστικῶν συγγραφέων, ἀπὸ τοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας μέχρι καὶ τὴν ἐποχὴ πού ἐξετάζουμε, ἀποτελοῦν ἕναν ἀειθαλὴ καὶ πολὺανθο λειμῶνα σοφίας, θεολογίας καὶ λειτουργικῆς βιώσεως, ὅπου τεκμηριώνεται θεολογικὰ καὶ λειτουργικὰ τὸ αἶτημα τῆς συνεχοῦς καὶ συχνῆς συμμετοχῆς στὰ ζωοποιὰ δωρήματα τῆς θείας εὐχαριστίας, ἀλλὰ καὶ δικαιώνεται ἡ ὑπὲρ τῆς ὀρθοδόξου λειτουργικῆς παραδόσεως ἀγωνιστικὴ ἔνσταση τῶν Κολλυβάδων.

Ἐνστάσεις ὑπῆρξαν καὶ θὰ ὑπάρχουν. Ποικίλοι προβληματισμοὶ θὰ κατατίθενται καὶ θὰ συζητοῦνται. Ἀντιβολές ἐπιχειρηματολογιῶν θὰ καταγράφονται. Ὅμως τὰ καίρια ζητήματα τῆς πίστεως καὶ τῆς λειτουργικῆς βιώσεως ἔχουν ἀπολύτως ἀποκαθαρθεῖ καὶ σαφῶς ἀποτυπωθεῖ ἀπὸ τοὺς πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ αἶτημα λοιπὸν τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως, παρὰ τίς κατὰ καιροὺς ἀρνητικὲς καταγραφές, εἶναι περισσότερο ἀπὸ προφανὲς ὅτι στοιχεῖ στὴν ἀταλάντευτη πορεία καὶ τὸ ἀληθὲς περιεχόμενον τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως. Ὁ Χριστὸς πρόκειται τοῖς πιστοῖς ὡς θύτης καὶ θύμα σὲ κάθε θεία λειτουργία. Ὁ ἴδιος ἀμνὸς τοῦ Θεοῦ μεταλαμβάνομενος ἀδιαλείπτως. Σκοπὸς τῆς λειτουργίας εἶναι ὁ διὰ τῆς μετοχῆς στὰ τίμια δῶρα ἀγιασμὸς τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ θέωσή του. Ἀλλιῶς τὰ τελούμενα ἐκπίπτουν σὲ μιὰ νεκρωτικὴ ἐπανάληψη τύπων, χωρὶς αὐτοπροαίρετη ὄντολογικὴ καὶ βιωματικὴ μετοχὴ τῶν λογικῶν πλασμάτων τοῦ Θεοῦ στὸ φρικτὸ καὶ φοβερὸ μυστήριον, στὴ μεγάλη αὐτὴ θεϊκὴ εὐεργεσία⁷⁶.

Ἡ καιριότητα τοῦ λόγου τοῦ Νικολάου Καβάσιλα ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι καταλυτικὴ. Στὸ ζήτημα τῆς προσελεύσεως στὴν ψυχοτροφία τῆς Τραπέζης καὶ τοῦ δείπνου τοῦ Χριστοῦ εἶναι παντελῶς ἀδύνατος ἡ ἀποστροφή καὶ ἡ ἄρνηση, γιὰ ἐκείνους πού δὲν κωλύονται καὶ δὲν ἐμποδίζονται ἀπὸ συγκεκριμένες, σημαντικὲς καὶ σοβαρὲς αἰτίες, πού προβλέπονται ρητῶς ἀπὸ τὴν κανονικὴ τάξη τῆς Ἐκκλησίας⁷⁷. Ὅποιος ἐφευρίσκει αἰτίες καὶ ἀφορμὲς ἀποχῆς στὴν περιδεὴ συνείδηση, στὸ ἐθελόθηρσκο θέλημα, στὴν ταπεινὸσχημὴ ἀναξιότητα, στὴ μαγικὴ καὶ δεισιδαιμονικὴ ἀντίληψη περὶ τῶν μυστηρίων ἢ στοὺς φοβικοὺς συναισθηματικοὺς φορτισμούς, δὲν θὰ εἶναι ποτὲ ἄξιος καὶ πάντοτε, παρὰ τὴν ἀπειλὴ τοῦ Κυρίου, θὰ περιφρονεῖ

τὸ δεῖπνο τῆς ζωῆς⁷⁸. Ἄν δὲν κωλύονται οἱ πιστοί, στὴ λειτουργία βρίσκονται γιὰ νὰ κοινωνήσουν. Αὐτὸς εἶναι, κατὰ τὴν ὀρθόδοξη παράδοση, ὁ μέγιστος καὶ τελικὸς σκοπὸς⁷⁹. Τὴν δὲ ἐσχάτη εὐχαριστία τῆς συνάξεως ὁ ἱερεὺς ἀναπέμπει πρὸς τὸν Θεὸ ὄχι γιὰ τοὺς παρακολουθήσαντες ἀλλὰ γιὰ τοὺς μετασχόντες καὶ μεταλαβόντες τῶν μυστηρίων⁸⁰.

Ἡ συνεχὴς τροφοδοσία μὲ τὸν ζωοποιὸ ἄρτο τῆς θείας εὐχαριστίας καταλύει τὸν παλαιὸ καὶ εἰσάγει τὸν καινὸ εὐχαριστιακὸ ἄνθρωπο στὴν Ἐκκλησία καὶ τὴν κοινωνία. Τὸ αἰεὶ καὶ τὸ διηνεκῶς τῆς ἀδαπάνητης ἐπιθυμίας τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου, γιὰ νὰ μετέχει στὴ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ, τὸν καθιστοῦν ἕτοιμο καὶ ἄξιο, ὥστε νὰ εἰσοδεύει καὶ νὰ ποιεῖ μονὴ στὴν ὕπαρξή του ὁ Κύριος, μὲ τὴν ἐνωτικὴ ἀγάπη τῆς ἀκατάπαυστης συσσωματώσεως καὶ συγκράσεως τοῦ ἀγίου σώματος καὶ τοῦ τιμίου αἵματος του⁸¹.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴ διορατικὴ καὶ ἐνοραματικὴ θεὰ τοῦ θειοτάτου μυστηρίου τῆς εὐχαριστίας, ἀπὸ τοὺς μυστικούς, ἡσυχαστικούς καὶ φιλοκαλικούς πατέρες, καὶ ἐκτὸς ἀπὸ τίς θεολογικὲς πτήσεις καὶ θεωρητικὲς ἀποτυπώσεις τῶν ἐξεχόντων θεολόγων, λατρευολόγων καὶ μυσταγωγῶν τῆς παραδόσεώς μας, στὸ θησαυροφυλάκιο τῆς ὀρθοδόξου λατρείας ἔχουν κατατεθεῖ κείμενα ποιητικὰ καὶ ὑμνητικὰ, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν ἔκφανση καὶ ἔκφραση τοῦ φρονήματος τῶν πιστῶν, γιὰ τὸν ἀσίγαστο πόθο τῆς μετὰ τοῦ Χριστοῦ εὐχαριστιακῆς κοινωνίας, καὶ ἀποτυπώνονται διαχρονικὰ στὸ κοινὸ βίωμα τῆς ψαλλόμενης προσευχῆς τῆς Ἐκκλησίας. Εἴτε στοὺς ἀρχαῖους ὕμνους τῶν ἀπαρχῶν τῆς ὑμνογραφίας, εἴτε στὴν πολυσύνθετη ποιητικὴ παραγωγή τῶν χρόνων τῆς ἀκμῆς, μία καὶ μοναδικὴ εἶναι ἡ κατεύθυνση καὶ ἡ στόχευση· ἀφ' ἑνὸς νὰ ἀναδειχθεῖ τὸ μεγαλεῖο τοῦ μυστηρίου καὶ ἀφ' ἑτέρου νὰ προσκληθεῖ ἡ ράθυμη ἀνθρώπινη φύση στὴ συνεχὴ ζωοποιὸ καὶ θεοποιὸ μετοχὴ τοῦ δείπνου τοῦ Χριστοῦ⁸². Τελικὰ, οἱ ὕμνοι τῆς Ἐκκλησίας δηλοποιοῦν ἐναργέστατα, ἀνακαθαρμένο ἀπὸ τὰ πάθη ἢ τὴν ἀμέλεια, τὸ εὐχαριστιακὸ ἦθος τῆς νύμφης παρθένου ψυχῆς, ἢ ὁποῖα «ἀγνεύουσα καὶ λαμπάδας φαεσφόρους κρατοῦσα ὑπαντάνει τῷ νυμφίῳ» της⁸³.

Ἡ συχνὴ μετοχὴ στὸ μυστήριον ἦταν ἐπίσης ἡ βάση τῆς ἀσκητικῆς ἀθλήσεως τῶν μοναχῶν. Ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τῆς θεραπείας τῆς ὕπαρξης ἀπὸ τὴν ἀσθένεια τοῦ παλαιοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ζωὴ τους ἦταν ὁ ἀγαπώμενος καὶ κοινωνούμενος Χριστός. Ἐνῶ ὁ θάνατός τους, μὲ τὸ ἐφόδιο τῆς αἰωνίου ζωῆς, τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ, μὲ τὰ ὁποῖα ἦταν συνεχῶς καὶ ἀρρήκτως συνδεδεμένοι καὶ ἐνωμένοι, ἦταν κέρδος, κατὰ τὸν παύλειο λόγο⁸⁴.

Ἀπὸ τὴ γνώση καὶ τὴ βίωση τῆς ἀνατολικῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως, ὁ ἅγιος Θεόδωρος Στουδίτης ἦταν ἀπολύτως πεπεισμένος ὅτι ἡ συνεχὴς μετάληψη τῶν ἁγιασμάτων τοῦ Χριστοῦ, ἡ συχνὴ δηλαδὴ εὐχαριστιακὴ μετοχὴ, τόσο γιὰ ὅλους τοὺς χριστιανούς, ὅσο καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τοὺς «ἡσυχάζοντες», τοὺς μοναχοὺς δηλαδὴ τῆς Ἐκκλησίας, εἶναι ὁ ἀληθὴς καὶ ἀσφαλὴς δρόμος τῆς σωτηρίας. Ἀρκεῖ νὰ μετέχουν ἐνσυνείδητα, καθαιρόμενοι ἀπὸ τοὺς δακρυρροοὺς καθαροὺς τῆς εὐλαβείας καὶ τοῦ φόβου τοῦ Θεοῦ⁸⁵.

Ἡ αὐθαίρετη καὶ τολμηρὴ διαφοροποίηση ἀπάρχεται, ὅταν τὸ «τρὶς ἢ τετράκις τοῦ ἔτους», ὡς ἀνώτατο ὄριο συμμετοχῆς, προβάλλεται πλέον ἀντιπαραδοσιακὰ ὡς μία κανονικὴ

συνήθεια τῆς ζωῆς τῶν μοναχῶν καὶ τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας καὶ κυριαρχεῖ σχεδὸν πλήρως κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας⁸⁶. Σὲ αὐτὸ συνέβαλαν οἱ δεινὲς περιστάσεις τῆς δουλείας τοῦ Γένους, ἡ λειτουργικὴ ἀμάθεια ποιμένων καὶ λαοῦ, ἡ ἔμφυτη ραθυμία τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ποὺ διαχρονικὰ δημιουργεῖ τὴν «ἀποχή» καὶ «ἀποστροφή» ὡς παραχαραγμένο εὐχαριστιακὸ ἦθος, καὶ ἡ σταδιακὴ ἐπικράτηση σὲ μοναστήρια καὶ κόσμο τῆς αὐστηρῆς ἀσκητικῆς παραδόσεως ποὺ ἀποδίδεται στὸν Ἰωάννη τὸν Νηστευτῆ. Ἡ παράδοση αὐτὴ κυριαρχεῖ τελικὰ σὲ *Τυπικά*, *Νομοκάνονες* καὶ *Ἐξομολογητάρια*, καὶ ἰδιαίτερα «οἱ διατάξεις ποὺ ὀρίζουν συνήθως τριήμερη ἢ καὶ ἑβδομαδιαία νηστεία μὲ τὴ μορφή τῆς ξηροφαγίας, γιὰ νὰ κοινωνοῦν, ἀκόμα καὶ οἱ μοναχοί, τρεῖς ἢ τέσσερις φορές τὸν χρόνον»⁸⁷.

Ἡ ἀλλοτρίωση τοῦ εὐχαριστιακοῦ ἦθους τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἐμφα-νὴς καὶ ἐπικίνδυνη. Μὲ βάση τίς περισσότερες κανονικολειτουργικὲς συλλογὲς καὶ πηγὲς τῆς Τουρκοκρατίας ἡ συχνότητα μετοχῆς στὸ μυστήριον ἐκμειώνεται ἀντιπαραδοσιακὰ καὶ αὐθαίρετα μέχρις ἀκροτήτων, καθὼς «διαπιστώνεται εὐκόλα μία πρόταξη τῆς ἀσκήσεως σὲ βάρος τῆς εὐχαριστιακῆς ζωῆς τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας»⁸⁸. Ἦταν μία κατάσταση νεκρωτικῆς τυποποίησης τῆς ζωογόνου παραδόσεως, στὴν ὁποία ἦταν ἀδύνατο νὰ μὴ ἀντιδράσουν μὲ λόγο καὶ ἔργο, μὲ μαρτυρία καὶ μαρτύριο συνειδήσεως οἱ φιλοκαλικοὶ πατέρες τοῦ ιη' αἰῶνος, ἡ μακαρία χορεία τῶν ἁγίων Κολλυβάδων, «στοιχοῦντες τῷ κανόνι τῆς παραδεδομένης ἡμῖν παρὰ τῶν ἁγίων πατέρων ἡμῶν διδασκαλίας καὶ νομοθεσίας», κατὰ τὴν εὐφύεστατη διατύπωση ἐνὸς ἄλλου προγενέστερου ἀγωνιστῆ, τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου⁸⁹.

Πλὴν τοῦ ζητήματος τῶν μνημοσύνων καὶ τοῦ ἀναστασίμου χαρακτήρος τῆς Κυριακῆς ἡμέρας, τὸ σοβαρότερο θέμα τῆς μετὰ τῶν ἀντιφρονούντων ἔριδας τῶν φιλοκαλικῶν πατέρων ὑπῆρξε καὶ ἡ ἐνδελεχὴς ἐνασχόλησή τους μὲ τὴ συνεχὴ μετάληψη τῶν ἀχράντων μυστηρίων, ἡ ὁποία καὶ ἀποτελεῖ ἕναν ἀπὸ τοὺς κυριότερους ἄξονες τῆς λειτουργικῆς τους διδασκαλίας. Ἡ διδασκαλία αὐτὴ, ἐκτὸς ἀπὸ τίς διάσπαρτες μαρτυρίες στὸν ὄγκο τῶν κολλυβαδικῶν συγγραφῶν, ἀποτυπώνεται συστηματικὰ καὶ μεθοδικὰ α) στὸ *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως* σύγγραμμα τῶν Μακαρίου Νοταρᾶ καὶ Νικοδήμου Ἀγιορείτου, β) στὸ *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως* κείμενο τοῦ ἱεροδιακόνου Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτου, γ) στὸ εἰδικὸ κεφάλαιο τῆς *Ὁμολογίας πίστεως* τοῦ ἁγίου Νικοδήμου, δ) στὴν *Ἐκθεσιν, ἣτιον Ὁμολογίαν πίστεως* τοῦ Ἀθανασίου Παρίου, ε) στὰ *Εὐχαριστιακὰ Α' καὶ Β' κεφάλαια τῆς Ἐπιτομῆς Ἱερῶν Κανόνων* τοῦ Νεοφύτου, ζ) στὶς ἐκτενεῖς ἀναφορὲς τῶν ὑποσημειώσεων τοῦ Πηδαλίου, καθὼς καὶ στὰ τέσσερα πρῶτα κεφάλαια τοῦ Β' Μέρους τοῦ *Λοράτου Πολέμου*, τοῦ Νικοδήμου, καὶ ζ) στὴν *Ἐπιστολὴ ἀντιρρήτικὴ γενομένη πρὸς τὴν παρά τινων περὶ τοῦ Κυριακοῦ σώματος κακοδοξίαν* τοῦ Παρίου⁹⁰. Εἶναι ἀνάγκη νὰ τονίσουμε, βέβαια, ὅτι ὑπάρχουν πολλὰ ἀκόμη ἀδιερεύνητα κείμενα σὲ χειρόγραφα τῆς ἐπίμαχης περιόδου, σχετικὰ μὲ τὴν εὐχαριστιακὴ περὶ τῆς συχνότητος μετοχῆς ἔριδα, τὰ ὁποία χρήζουν ἐνδελεχοῦς μελέτης, πρὶν κατατεθεῖ ὁ τελικὸς λόγος περὶ τοῦ σπουδαιοτάτου αὐτοῦ ζητήματος.

Ἡ νεκρωτικὴ γιὰ τὸ εὐχαριστιακὸ ἦθος τῆς Ἐκκλησίας καὶ παντελῶς ἀντιπαραδοσιακὴ

ἀποστροφή ἀπὸ τῆ συχνῆ προσέλευση στὴ μετάληψη τῶν ἀγιασμάτων ἔφθασε στὸ ἀποκορύφωμά της κατὰ τὴν περίοδο τῆς ζωῆς, τῆς δράσεως καὶ τῶν συγγραφῶν τῶν ὀρθοδόξων φιλοκαλικῶν πατέρων. Ἦταν συγκυρία ἀγαθὴ, ὥστε νὰ ἀναφανεῖ τὸ ζήτημα, καθὼς εἶχαν ὠριμάσει οἱ συνθήκες γιὰ τὴν πρώτη θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ ἀντίδραση ἐναντίον τῶν τυποποιήσεων τῆς λειτουργικῆς ζωῆς τῶν μοναχῶν καὶ τῶν λαϊκῶν κατὰ τὸν ιη' αἰώνα. Ἡ παρέμβαση θέσεων καὶ ἐπιχειρημάτων τῶν Κολλυβάδων εἶναι σχεδὸν καταγιγιστικὴ. Οἱ ἀντίπαλοί τους, ὄχι μόνο στὸ ζήτημα τῶν μνημοσύνων, ἀλλὰ καὶ στὸ ζήτημα τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως, προσπάθησαν νὰ ἀρθρώσουν διάσπαρτα ἀντεπιχειρήματα ἢ νὰ συκοφαντήσουν τὴν εὐλάβεια τῶν πατέρων, ὅπως τὰ περιγράφει στὴν Ὁμολογία τοῦ ὁ ἅγιος Νικόδημος, ἢ νὰ καταγγείλουν στὸ πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὶς θέσεις τους ὡς αἰρετικές. Δὲν ἐπέτυχαν ὅμως τίποτα. Ἀντίθετα, οἱ πατριάρχες τοποθετήθηκαν ὑπὲρ τῶν εὐχαριστιακῶν θέσεων τῶν διδασκάλων.

Οἱ φιλοκαλικοὶ πατέρες οὐδὲν προσέθεσαν στὴν παραδεδεγμένη διδασκαλία καὶ πίστη τῆς Ἐκκλησίας. Ἀπλῶς ἀνέδειξαν τὴν ἐπικίνδυνη λειτουργικὴ τυποποίηση τῆς ἀραιῆς προσελεύσεως καὶ καταπολέμησαν ὄχι μὲ φανατικὲς κραυγές, ἀλλὰ μὲ ἐπιχειρήματα ἀπὸ τὴν παράδοση, τὶς εὐλογοφανεῖς ἐνστάσεις καὶ προφασιολογίες τῆς ἐποχῆς τους καὶ ἀναδείχθηκαν διδάσκαλοι τῆς εὐχαριστιακῆς παραδόσεως καὶ τοῦ ἀπα-ραχαράκτου εὐχαριστιακοῦ ἤθους τῆς Ὁρθοδοξίας.

Οἱ ἐντολὲς τοῦ Χριστοῦ, ἡ ἀποστολικὴ παράδοση, ἡ κανονικὴ διδασκαλία, ἡ πατερικὴ διδαχὴ, ἡ μοναχικὴ πράξη καὶ ἡ λειτουργικὴ βίωση τῆς Ὁρθο-δόξου Ἐκκλησίας ὑπῆρξαν τὸ ἀρραγὲς θεμέλιο τῆς εὐχαριστιακῆς θεολογίας καὶ τοῦ εὐχαριστιακοῦ ἤθους τῶν Κολλυβάδων. Τοῦτο, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰ πληθωρικὰ συγγράμματά τους, ἀναδεικνύει ἀβί-αστα τὴν ἀλήθεια ὅτι οἱ φιλοκαλικοὶ τοῦ ιη' αἰώνα στὸ Ἅγιον Ὄρος δὲν ἐστήριξαν τὴ διδασκαλία τους στὴν αὐθαιρεσία κάποιου φανατικοῦ ἢ δοκησίσοφου λογισμοῦ, ἀλλὰ στὴν «παραδεδομένην ἡμῖν παρὰ τῶν ἁγίων πατέρων ἡμῶν διδασκαλίαν καὶ νομοθεσίαν»⁹¹.

Κατὰ τὴν εὐχαριστιακὴ διδασκαλία τους, ἡ συχνὴ μετάληψη ὑπὸ τῶν πιστῶν ἐκπληρώνει τὸν σκοπὸ τῆς συνάξεως καὶ νοσηματοδοτεῖ τὸ εὐχαριστιακὸ περιεχόμενον τῆς θείας λειτουργίας, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ «ἀποστροφή» καὶ τὸ ἀπαράδεκτο φαινόμενο νὰ μὴν εὑρεθεῖ «μῆτε ἕνας χριστιανὸς» νὰ κοινωνήσῃ εἶναι κατάλυση τέλεια τῆς θεοπαράδοτης λει-τουργικῆς τάξης, ἀλλὰ καὶ αἰσχύνῃ τῶν προσκαλουμένων πιστῶν καὶ τοῦ προσκαλοῦντος ἱερέως⁹².

Κατὰ τὸν ἅγιο Νικόδημο, ἡ συχνὴ θεία κοινωνία τρέφει τὴ νηπτικὴ ζωὴ, φωτίζει τὸν νοῦ, λαμπρύνει τὴ διάνοια, καθαίρει τὶς δυνάμεις τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὶς ἐμπαθεῖς κινήσεις, ἐλευθερώνει ἀπὸ τὸν συγκλεισμὸ τῶν παθῶν καὶ ἀνάγει στὸ ὕψος τῆς ἀπαθείας⁹³. Ἡ ὁδὸς τοῦ ἀγιασμοῦ δὲν εἶναι μόνον ἡ νηπτικὴ θεωρία, ἀλλὰ πολὺ περισσότερο ἡ μετουσία τῶν εὐχαριστιακῶν ἀγιασμάτων τοῦ Χριστοῦ⁹⁴. Ἡ ἐπιπόθησις τῆς εὐχαριστίας, ὡς δυνατότητα τῆς ἐξ υἰοθεσίας χάριτος καὶ οἰκειώσεως μὲ τὸν Θεό, ὑψώνει χαρισματικὰ τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴ δουλεία τοῦ φόβου στὴν ἐλευθερίαν τῆς ἀγάπης καὶ στὸ ἦθος τῶν εὐαγγελικῶν ἐντολῶν καὶ ἀρετῶν. Ἡ μέγιστη αὐτῶν τῶν ἐντολῶν εἶναι νὰ μεταλαμβάνουν οἱ χριστιανοὶ συνεχῶς τὸ

σῶμα καὶ τὸ αἷμα τοῦ, κατὰ τὴν εὐδοκία τοῦ Θεοῦ Πατρός, σαρκωθέντος καὶ θυσιασθέντος γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ κόσμου Υἱοῦ καὶ Λόγου⁹⁵. Σὲ αὐτὴν τὴν χαρισματικὴ ὑπαρξιακὴ ἐτοιμασία τῆς ἀγαπητικῆς ἀφοβίας διακρατεῖ τὸν ἄνθρωπο ἢ συνεχῆς κοινωνία τῶν ἀχράντων μυστηρίων.

Ὁ ἀπείρως δυνατὸς Θεός, ποὺ ἐξουσιάζει τὴ ζωὴ καὶ τὸν θάνατο, συγκιρονᾶται φιλάνθρωπα, διὰ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως, μὲ τὴν οὐδενία τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν ὑψώνει στὸν ἁγιασμό. Παρὰ τὴν ἀναξιότητα καὶ τὴ φθαρτὴ φύση τοῦ πλάσματος, ὁ Χριστὸς τὸ καλεῖ συνεχῶς στὸ θεϊκὸ του τραπέζι, γιὰ νὰ στερεωθεῖ στὴν ἄρρητη ἀγάπη τοῦ Θεοῦ καὶ νὰ πλησιάζει πλέον συνεχῶς καὶ ἐνσυνειδήτως τὴν ἁγία κοινωνία «μέ ... φόβον ἅγιον καὶ ἀγαπητικόν», συντριβόντας τὴν πλαστὴ καὶ προφασιστικὴ ἀναξιότητα τῆς ἀμελείας καὶ τῆς «ἀποστροφῆς», ἀλλὰ καὶ κάθε ἀλαζονικὸ ἐθελόθηρσκο θέλημα⁹⁶. Κατὰ τὸν τρόπο αὐτὸ ἢ εὐχαριστιακὴ ἐπιπόθηση λαμβάνει τὸ πλήρωμά της. Ὁ Χριστὸς προσφερόμενος δέχεται τὴν ἀντιπροσφορὰ ὅλης τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως ἐν ἑαυτῷ. Ὁ Χριστὸς εἶναι ὅλος τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὁ ἄνθρωπος ὅλος τοῦ Χριστοῦ· πλήρης, εὐτυχῆς, μακάριος, θεραπευμένος, ὑπομονητικὸς στὶς ἀσθένειες, μαρτυρικὰ ἐτοιμασμένος στὶς ὕβρεις, τὶς θλίψεις καὶ τὰ βάσανα τοῦ τρεπτοῦ τούτου κόσμου⁹⁷.

Εἶναι ἐμφανὲς ὅτι στὸ πλαίσιο τῆς εὐχαριστιολογίας τοῦ Νικοδήμου Ἀγιορείτη περικλείεται ὅλη ἡ θεολογία τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Τριαδολογία, ἡ Χριστολογία, ἡ Πνευματολογία, ἡ Ἀνθρωπολογία, ἡ Ἐκκλησιολογία καὶ ἡ Ἐσχατολογία. Ποτὲ ὁ ἐκ τῶν φιλοκαλικῶν θεωρητικὸς δὲν εὐχαριστιολογεῖ, χωρὶς νὰ ἀναδεικνύει τὴ μέγιστη σημασία ποὺ ἔχει τὸ μυστήριό τῆς εὐχαριστίας καὶ ἡ συνεχῆς μετοχὴ σὲ αὐτὸ⁹⁸ γιὰ τὴν ὀρθόδοξη πίστη καὶ τὸ ὀρθόδοξο ἦθος, τὸ λειτουργικὸ καὶ τὸ πρακτικὸ, γιὰ τὸ βίωμα τῶν ἀκτίστων ἐνεργειῶν ἀλλὰ καὶ τῶν πρακτικῶν ἀρετῶν, γιὰ τὸ «νῦν» τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὸ «ἀεὶ» τῆς Βασιλείας.

Οἱ χριστιανοί, κατὰ τὸν ἅγιο Νικόδημο, χρεωστοῦν νὰ προσέρχονται στὴ μετάληψη τῶν εὐχαριστιακῶν δώρων, ὡς νὰ εὐρίσκονται στὴν ἴδια ἐκείνη μυστικὴ Τράπεζα τοῦ Κυρίου κατὰ τὴ Μεγάλῃ Πέμπτῃ, καὶ νὰ τὰ λαμβάνουν ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ χέρια του, ἐφόσον ἀπαράλλακτα σὲ κάθε θεία λειτουργία τελοῦμε ἐκεῖνο τὸ ἴδιο δεῖπνο τῆς παραδόσεως τῶν θείων μυστηρίων. Μόνον σὲ αὐτὴ τὴ μυστικὴ Τράπεζα τοῦ Κυρίου εὐρίσκεται ὁ ἀληθὴς κορεσμὸς τῆς ψυχοσωματικῆς ὑπαρξιακῆς πείνας καὶ δίψας γιὰ τοὺς πιστοὺς. Ἐκεῖ μεταλαμβάνουν ἄρτο ἐπιούσιο καὶ ζωποιοὶ καὶ πίνουν αἷμα ζώηρτο καὶ ἀθάνατο, κάθε φορὰ ποὺ μετέχουν στὴν τροφοδοσία τῆς Ἐκκλησίας καὶ παρακάθονται στὴν ἁγία Τράπεζα τῆς ἀληθοῦς ψυχοτροφίας τοῦ σώματος τοῦ Κυρίου⁹⁹.

Ἡ θεία κοινωνία εἶναι καὶ ὀνομάζεται δωρεὰ τοῦ Θεοῦ, γιὰτὶ μεταδίδει «ἀδωροδοκίτως» στοὺς ἀξίους τὸν μὴ πωλούμενο καὶ ἀγοραζόμενο ἁγιασμό τοῦ ἁγίου Πνεύματος¹⁰⁰. «Ὁ ἄπαξ ὑπὲρ τοῦ γένους ἡμῶν πωληθεὶς γλυκύτατος Ἰησοῦς Χριστὸς» δὲν εἶναι δυνατὸν «νὰ πωλῆται καθ' ἑκάστην» ἀπὸ τυχόν ἀναξίους λειτουργοὺς τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ μόνον νὰ μεταλαμβάνεται συνεχῶς καὶ ἀδαπανήτως¹⁰¹, ὡς δωροδοσία ἀληθοῦς ζωοποίησης, ὡς ἄφεση τῶν ἁμαρτιῶν¹⁰² καὶ ὡς χαρμοαναστάσιμη κατατρύφηση πασχάλιας θεωτικῆς ἐμπειρίας¹⁰³.

Από την ανάλυση τῶν σχετικῶν κανόνων εἶναι φανερὴ καὶ ἡ σημασία πού εἶχε γιὰ τοὺς χριστιανούς ἡ δυνατότητα τῆς ἀπρόσκοπτης καὶ συχνῆς μετοχῆς στὰ μυστήρια, καθὼς καὶ ἡ σοβαρότητα τῆς ἐπιβαλλόμενης ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία ἐπιτιμίας, ἡ ὁποία παιδαγωγικά, πρὸς θεραπεία καὶ διόρθωση, ἀπέκοπτε τὰ ἀμαρτάνοντα μέλη τῆς ἀπὸ τὴ ζωοδοσία τῆς εὐχαριστίας καὶ τὴν τέλεια κοινωνία μὲ τοὺς ὑπολοίπους πιστοὺς τῆς συνάξεως¹⁰⁴. Οἱ Κολλυβάδες ἤθελαν μὲν τὴ συχνὴ καὶ συνεχὴ μετάληψη, ὄχι ὅμως, ὅπως ἤδη ἀναλύσαμε, χωρὶς τὴν κατάλληλη προετοιμασία καὶ τὶς ἀναγκαῖες προϋποθέσεις. Τὰ δῶρα τῆς εὐχαριστίας εἶναι «φρικτὰ» μυστήρια¹⁰⁵, τὰ ὁποῖα σὲ καμμιά περίπτωση δὲν ἀντιμετωπίζονται μὲ καταφρόνηση ἢ αὐτοδικαιούμενη πλαστὴ ἀξιούνη. Τὰ ἴδια ὅμως τίμια δῶρα εἶναι παραίτια φιλόνηθρης ἀφεςῆς ἀμαρτιῶν καὶ χαρισματικῆς ἀθανασίας, ἡ δὲ μακρὰ ἀποχὴ καὶ ἀποστροφή πρὸς αὐτὰ ἀπειλὴ πνευματικοῦ θανάτου.

Ὁ Νεόφυτος Κουσοκαλυβίτης εἶναι ὁξὺς καὶ αὐστηρὸς, ὅταν ἐλέγχει τὴν παραχάραξη τοῦ εὐχαριστιακοῦ ἡθους, ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν ἀμελή ἀδιαφορία τῶν ποιμαινομένων, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀδιάκριτη ἐπιβολὴ προθεσμιῶν καὶ τὴν αὐθαίρετη ὀριοθέτηση περιόδων κοινωνίας ἐκ μέρους ἐνίων ποιμένων. Οἱ τετράμηνες ἢ τεσσαρακονθήμερες προθεσμίες, ὅπως καὶ οἱ ὀρισμοὶ νὰ προσέρχονται ὄχι μόνον λαϊκοί, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ἀφιερωμένοι στὸν Θεὸ καὶ τὴν ἄσκηση μοναχοί, «τρὶς ἢ τετράκις τοῦ ἐνιαυτοῦ» στὴ θεία κοινωνία, εἶναι παντελῶς ἀσυμβίβαστα πράγματα πρὸς τὴν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας¹⁰⁶.

Οἱ Κολλυβάδες ἀγαποῦσαν τὴν Ἐκκλησία, προέβαλλαν τὴν ἀξία τῆς παραδόσεως, ὑπενθύμιζαν τὴν ὀρθὴν πράξη, ἐμάχοντο ὑπὲρ τῆς τηρήσεως τῶν κανόνων, ἐστηλίτευαν τὶς παραχαράξεις τοῦ εὐχαριστιακοῦ ἡθους ὅποθενδήποτε προέρχονταν αὐτές, ποτὲ ὅμως δὲν ἐπέτρεψαν τὸ πνευματικὸ καὶ λειτουργικὸ τους «κίνημα» νὰ ἐκπέσει σὲ φιλέριδες προ-στριβὲς καὶ μάχες νομικὲς, οὔτε, ἀκόμη περισσότερο, σὲ σχισματικὲς ἰδιορρυθμίες ἀνατρεπτικὲς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐνότητος. Τὴν ἐνότητα αὐτὴ οἱ φιλοκαλικοὶ πατέρες τὴν θεωροῦσαν τελειούμενη μέσα στὸ πλαίσιο τῆς θείας λειτουργίας καὶ μέσα στὸν ἁγιασμό καὶ τὴν κοινωνία τῆς εὐχαριστίας.

Ἐνῶ οἱ προσπάθειες τῶν ἀντιτιθεμένων νὰ ἀνεύρουν ἐπιχειρήματα κατὰ τῆς συχνῆς μεταλήψεως δὲν εἶχε σταθερὰ ἐρείσματα στὴ λειτουργικὴ παράδοση καὶ τὴ διδασκαλία τῶν πατέρων¹⁰⁷, ἀντιθέτως ἡ εὐχαριστιακὴ διδασκαλία τῆς χορείας τῶν Κολλυβάδων πατέρων, ὅπως ἀναφαίνεται ἀπὸ τὶς τεκμηριωμένες στὴν ὀρθόδοξη παράδοση εὐκρινεῖς καὶ σαφεῖς ἐρμηνεῖες, ἀναλύσεις καὶ θέσεις τους, στοιχεῖ ἀπαρασαλεύτως στὸν κανόνα τῆς πατερικῆς διδαχῆς καὶ τοῦ εὐχαριστιακοῦ λειτουργικοῦ βιώματος καὶ ἡθους τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ. Ἡ ὑπὲρ τῆς συχνῆς καὶ συνεχοῦς μεταλήψεως ἐνστασιὴ τους, σὲ καιροὺς τυποποιήσεων, ἀδιαφορίας, ἀγνω-σίας καὶ παραχαράξεων, ἀναδεικνύει τὴν ἀλήθεια ὅτι ἡ ὑπὲρ τῆς οὐσίας τῆς παραδόσεως παρέμβασή τους καὶ ἡ ὑπὲρ τῆς λειτουργικῆς τάξεως προμαχία τους δὲν εἶχε κίνητρα ταπεινὰ φανατισμοῦ ἢ ἐγωῖσμοῦ, οὔτε ὑπαγορεύθηκε ἀπὸ ἰδιόγνωμες τάσεις ἐριστικὲς καὶ διχαστικὲς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐνότητος. Σκοπὸς τους ἦταν ἡ ἀνάδειξη τῆς ἀληθείας καὶ ὁ ἀγώνας τους ἔφθασε ἕως μαρτυρίας καὶ μαρτυρίου. Ὁμολογοῦν μὲ βεβαιότητα

καὶ διαλέγονται μὲ ἐπιστημοσύνη καὶ ὀξυδέρκεια, στὴν προσπάθειά τους πάντοτε νὰ λαμβάνουν ὑπόψη καὶ νὰ ἀκούουν μὲ εὐγένεια καὶ κριτικὸ πνεῦμα τὰ ἐπιχειρήματα τῆς ἄλλης πλευρᾶς, τὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ συνοψισθοῦν σὲ τέσσερις ομάδες: 1) ἐνστάσεις ἐκ τῆς παρερμηνείας καὶ τῆς ἀγνωσίας, 2) ἐνστάσεις ἐκ τῆς περιδεοῦς συνειδήσεως καὶ τῆς ἐπίπλαστης εὐλαβείας, 3) ἐνστάσεις ἐκ τῆς ραθυμίας καὶ τῆς ἀδιαφορίας καὶ 4) ἐνστάσεις ἐκ τῶν παρεξηγήσεων τοῦ κληρικαλισμοῦ¹⁰⁸.

Ποικίλες ἄλλες πολεμικὲς κατὰ τῆς μερίδας τῶν Κολλυβάδων καὶ τῆς διδασκαλίας τους ἀντιδράσεις, ἐνστάσεις, κρίσεις, συκοφαντίες, ψευδεῖς κατηγορίες καὶ θελητὲς ἢ ἀθέλητες παρανοήσεις θέσεων, πολλὲς φορὲς μόνον ἐξ ἀκοῆς καταγραφόμενες ἀπὸ τοὺς πολεμίους τῶν πατέρων, συγκεντρώνει καὶ παραθέτει σχεδὸν ἀβασάνιστα ὁ Χ. Τζώγας¹⁰⁹. Οἱ θέσεις τῶν φιλοκαλικῶν, ἂν καὶ καταγεγραμμένες μὲ σαφήνεια καὶ καθαρότητα, βιάζονται κυριολεκτικὰ ἐνίοτε ἀκόμη καὶ πρὸς τὸ ἐντελῶς ἀντίθετο νόημα¹¹⁰.

Ἡ ἀπάντηση τῶν Κολλυβάδων στὶς αἰτιάσεις τῶν ἐνστάσεων τῶν ἀντιφρονούντων, ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως, δὲν εἶναι ἄλλο τι, παρὰ ἡ ἀπαραχάρακτη διαχρονικὰ εὐχαριστιακὴ διδασκαλία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ὅπως καὶ διδάσκοντας, ἔτσι καὶ ἀπαντώντας, οἱ φιλοκαλικοὶ πατέρες δὲν πλάθουν λόγους ἐκ λογισμῶν, δὲν βιάζονται νοηματικὰ τὰ χρησιμοποιούμενα κείμενα, οὔτε ἐπιχειρηματολογοῦν ἀτεκμηρίωτα.

Ὁ ἐπίμονος ἐνίοτε τρόπος ὑπεράσπισης τῆς εὐχαριστιακῆς παραδόσεως ἀπὸ μέρους τῶν Κολλυβάδων χαρακτηρίσθηκε ἐριστικὸ σχίσμα ἢ ἀκόμη καὶ αἴρεση. Τὸ ἐπιχείρημα τῶν πολεμίων τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως ἀντιστρέφεται. Φιλέριδες καὶ ἀπειλοῦντες τὴν ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας δὲν εἶναι οἱ ἐνιστάμενοι τοῦ εὐχαριστιακοῦ ἤθους τῆς Ὁρθοδοξίας, ἀλλὰ ἐκεῖνοι πού, παρὰ τὴ Γραφή, τοὺς πατέρες καὶ τοὺς κανόνες, ἀποστρέφονται, μὲ ποικίλες προφάσεις, τὴ ζωοποιὸ ψυχοτροφία τῆς θείας κοινωνίας. Ἀλλὰ καὶ σήμερα, στὶς συνάξεις τῶν πιστῶν, τὸ γεγονός τῆς ἀρνητικῆς ἀντιστροφῆς τῶν ρόλων εἶναι ἐμφανές. Ἀντὶ οἱ πολλοί, οἱ μὴ κοινωνοῦντες ἀπὸ ἐμπόδιο ἢ ἀδιαφορία, νὰ αἰσχύνονται καὶ ταπεινὰ νὰ ζητοῦν τὴ συγκατάβαση τῶν ἀδελφῶν τῆς συνάξεως γιὰ τὸ ἀκοινώνητον, ἐντελῶς παραλόγως ἀναγκάζονται νὰ αἰσθάνονται δυσκολία οἱ κοπιᾶσαντες στὴν προετοιμασία καὶ μὲ φόβο Θεοῦ κοινωνοῦντες πιστοί, ὑπὸ τὰ ἐπιτιμητικὰ ἐνίοτε καὶ ἀδήμονα βλέμματα τῶν μὴ μετεχόντων στὰ εὐχαριστιακὰ δῶρα καὶ ἀναμενόντων ἀνυπόμονα τὴν ἐξαιτίας τῆς παρατάσεως τῆς κοινωνίας βραδύνουσα ἀπόλυση τῆς θείας λειτουργίας.

Στὴ θεία κοινωνία λοιπὸν δὲν προσέρχονται μόνο οἱ ἅγιοι, οἱ τέλειοι καὶ οἱ ἀπαθεῖς, ἀλλὰ καὶ οἱ ἀγωνιζόμενοι ἀκόμη γιὰ τὸν ἁγιασμό τους¹¹¹. Τὰ ἄχραντα μυστήρια δὲν εἶναι κοσμικὴ ἐπιβράβευση ἀγιωσύνης καὶ τελειότητος, ἀλλὰ δύναμη θείας ἀναβάσεως στὴν ἀληθῆ ζωὴ τοῦ Θεοῦ. Ὅσοι δέχθηκαν τὴ βαπτισματικὴ ἀναγέννηση καὶ τὴ σφραγίδα τῆς δωρεᾶς τοῦ ἁγίου Πνεύματος «δὲν ἐμποδίζονται ποσῶς νὰ λέγωνται ἅγιοι καί, ἀκολούθως, εἰς τὸ νὰ μεταλαμβάνουν συχνὰ τὰ θεῖα δῶρα, ὡς κατὰ χάριν τέκνα ἅγια τοῦ ἁγίου Θεοῦ»¹¹².

Ἡ ἀγία καὶ ἀγγελικὴ ζωὴ εἶναι τὸ σκοπούμενο τῶν μαρτυρικῶν ἀγωνισμάτων καὶ σκαμμάτων τοῦ πιστοῦ ἀνθρώπου, καθ' ὅλη τὴ διάρκειά του ἐν Χριστῷ βίου του. Ποτὲ δὲν

χαρίζεται δίχως βία πνευματική ἀληθοῦς μετανοίας καὶ θεοφιλοῦς ἐργασίας τῶν δεσποτικῶν ἐντολῶν. Καί, πολὺ περισσότερο, ποτὲ δὲν ἐπιτυγχάνεται δίχως τὸν ἀδιάλειπτο πόθο τῆς εὐχαριστιακῆς μετοχῆς καὶ τῆς ἀγιαστικῆς μετουσίας τῶν θείων δώρων τῆς ἀγίας κοινωνίας¹¹³. Τὰ πιστὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας λοιπόν, παρόλη τὴν ἀτέλειά τους καὶ τὸν ἀγῶνα τους ἐναντίον τῶν ἐμπαθῶν κινήματων τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος, παρὰ τὰ μικρὰ, καθημερινὰ καὶ εὐσυγχώρητα τῆς τρεπτῆς φύσεώς τους, διὰ τῆς αὐτομεμψίας καὶ τῆς καθαρᾶς ἐξομολογήσεως προετοιμαζόμενα, μετέχουν τῶν ἀγίων μυστηρίων πιστεύοντας, χωρὶς ἀμφιβολία, ὅτι ἡ μετάληψή τους γίνεται κάθαρση ἀληθῆς τῶν ἁμαρτιῶν τους καὶ σωτηρία¹¹⁴.

Τὸ ὑπόβαθρο τῶν ἐξεταζομένων προφασιολογιῶν, γιὰ τὴν ἀποχὴ ἀπὸ τῆ συχνῆ μετάληψη, εὐρίσκεται ἐπίσης στὴν προβολὴ μιᾶς ἐπίπλαστης πρὸς τὸ ὕψος τῶν μυστηρίων καί, τελικῶς, ψευδοῦς εὐλάβειας, τὴν ὁποία δὲν παραλείπουν νὰ ἐντοπίσουν καὶ νὰ στηλιτεύσουν οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας¹¹⁵. Ἡ εὐλάβεια αὐτὴ καὶ ὁ φόβος τῶν ἀτελῶν συνειδήσεων ἐμποδίζουν ἀπὸ τὴν ψυχὴς τῶν πιστῶν τὴ ζωοποιὸ τροφοδοσία καὶ γίνονται τελικὰ δαιμονικὴ παγίδα.

Ἡ ράθυμη ἐπίσης καὶ ἀδιάφορη τοποθέτηση πολλῶν ὅτι ἀρκεῖ ἡ τρις τοῦ ἔτους¹¹⁶ κοινωνία, πρὸς ἐκπλήρωση τῆς ἐντολῆς τοῦ Χριστοῦ, εὐρίσκει τοὺς φιλοκαλικοὺς παντελῶς ἀντίθετους. Ὅποιος εἶναι ἄξιος νὰ μεταλαμβάνει δύο ἢ τρεῖς φορές τὸν χρόνο εἶναι ἄξιος νὰ κοινωνεῖ καὶ πολὺ συχνότερα. Μόνον κώλυμα γιὰ τὴν προσέλευση, ὅταν εἴμαστε ἀνεπιτίμητοι, εἶναι «ἡ ἀμέλεια καὶ ἡ ραθυμία μας, ἀπὸ τὴν ὁποία νικώμενοι δὲν προετοιμαζόμεθα ὅσον τὸ δυνατόν νὰ κοινωνοῦμεν»¹¹⁷.

Κατὰ τὴ διδασκαλία τῶν φιλοκαλικῶν, ἀκόμη καὶ ἂν ὑποτεθεῖ ὅτι δὲν ἀποτελεῖ ἡ συχνῆ μετάληψη δόγμα πίστεως, κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ παραβλέψει ὅτι ἡ ἀδιάλειπτη εὐχαριστιακὴ προσέλευση εἶναι δεσποτικὴ ἐντολὴ πού σχετίζεται ἄμεσα καὶ ἀφορᾷ στήν, κατὰ τὸ ἅγιο θέλημα τοῦ Κυρίου, μετοχὴ στὸν ἀγιασμό τοῦ μεγίστου πάντων θεοῦδρύτου μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας¹¹⁸. Δόγμα καὶ ἥθος στὴν Ὁρθοδοξία συμπορεύονται. Θεωρία καὶ πράξη συνυπάρχουν. Στὴν τήρηση δὲ τῶν δεσποτικῶν ἐντολῶν στηρίζεται ἡ καθαρότητα τοῦ βίου καὶ τῆς πολιτείας τῶν χριστιανῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ ὀρθότητα καὶ τὸ ἀπλανές τῆς πίστεώς τους. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ θεωρεῖται πλήρης παραλογισμὸς οἱ ποιμένες, οἱ ὁποῖοι ἐτάχθησαν νὰ βοηθοῦν τὸν πιστὸ λαὸ στὴν τήρηση τῶν ἐντολῶν τοῦ Χριστοῦ, νὰ ποιοῦν τὸ ἐντελῶς ἀντίθετο, νὰ ἀπομακρύνουν καὶ νὰ ἐμποδίζουν δηλαδὴ τοὺς πιστοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὴν προσέλευση στὸ ποτήριον τῆς ζωῆς¹¹⁹.

Εἶναι περισσότερο ἀπὸ προφανές ἐπίσης ὅτι σὲ καμμία περίπτωση δὲν θὰ ἦταν δυνατόν ἡ εὐχαριστιακὴ ἐπιπόθηση τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως νὰ θεωρηθεῖ σκάνδαλο τῶν ὀλίγων πρὸς τοὺς πολλοὺς ἢ ὅτι ἡ προσέλευση στὰ μυστήρια ἦταν χάρισμα καὶ κανόνας τοῦ παλαιοῦ καιροῦ καὶ τῶν ἀρχαίων χριστιανῶν¹²⁰. Γιατί, τελικὰ, αὐτοὶ πού εἰσάγουν στὴν ἐκκλησιαστικὴ κοινωνία τὴν ἀταξία καὶ τὸ σκάνδαλο δὲν εἶναι οἱ κοινωνοῦντες συνεχῶς, ἀλλὰ οἱ ἀπέχοντες ἀπὸ τὸν σκοπὸ τῶν συνάξεων¹²¹.

Πολὺς λόγος ἔγινε ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους τῶν φιλοκαλικῶν πατέρων ὅτι εἶναι ἰδιόγνωμοι, φιλέριδες καὶ ἀνυπάκουοι πρὸς τοὺς ἀδελφούς, πρὸς τοὺς ποιμένες καὶ πρὸς τὴν Ἐκκλησία. Οἱ ἴδιοι δὲν ἀποδέχονταν τὴν κατηγορία. Μπορεῖ νὰ ὑπῆρξαν αὐστηροὶ καὶ ὀξεῖς στὴν υπεράσπιση τῆς παραδόσεως, ποτὲ ὅμως μισάδελφοι καὶ ἀσεβεῖς πρὸς τοὺς ποιμένες καὶ διδασκάλους τῆς ἐποχῆς τους. Τοῦτο ἐπισημαίνεται μὲ εὐκρίνεια σὲ ἀκροτελεύτια τοποθέτηση Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου, πὺ ἐύρίσκεται στὴ μακρὰ ἀντιμετώπιση τῶν ἐνστάσεων ἀπὸ αὐτὸν καὶ τὴν ὁποία θεωροῦμε ἰδιαζόντως σημαντικὴ¹²².

Ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῶν ἀπαντήσεων πὺ κατέθεσαν στὴ νεότερη πα-τερικὴ γραμματεία οἱ Κολλυβάδες πατέρες, ἀντιμετωπίζοντας τὶς εἰς βάρος τους κατηγορίες ἢ τὶς ποικίλες περιφερόμενες ἀντιευχαριστιακὲς ἐνστάσεις, ἀναδεικνύεται ἡ σοφία, ἡ ὀξύνοια, ἡ διαλεκτικὴ δεινότητα, ἡ εἰρηνοποιὸς διάθεση, ἡ κατοχὴ τῆς πατερικῆς διδασκαλίας, ἡ βαθειὰ γνώση τῆς ὀρθοδόξου λειτουργικῆς παραδόσεως, ὑπὲρ τῆς ὁποίας κυριολεκτικὰ ἀναλώθηκαν ἐν ἀσκήσει καὶ μαρτυρίᾳ καὶ μαρτυρίῳ.

2. Τὰ λειτουργικὰ προνόμια τῆς ἀναστάσιμης Κυριακῆς.

α. Ἡ Κυριακὴ ὡς ἀναστάσιμη ἡμέρα τοῦ Κυρίου.

Ἡ ὑπὲρ τῆς παραδόσεως ἐνστασις τῶν Κολλυβάδων πατέρων ἐκτείνεται, πέραν τοῦ ζητήματος τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως, καὶ στὴν προβολὴ καὶ διατήρηση ἀλώβητου τοῦ δεσποτικοῦ, ὑπέρτιμου καὶ ἀναστάσιμου χαρακτήρα τῆς ἡμέρας τοῦ Κυρίου. Ἡ Κυριακὴ, ἀπὸ τὶς βιβλικὲς ἀναφορὲς καὶ προτυπώσεις τοῦ Σαββάτου, μέχρι τὴν ἐξαΐσια περὶ αὐτῆς πατερικὴ θεολογία, δὲν εἶναι μόνον χρονικὴ ἀγία ἡμέρα, ἀλλὰ καὶ μέλλει νὰ γίνῃ ἡ αἰώνια ἀγία ἡμέρα τοῦ Κυρίου, κατὰ τὴν ὁποία θὰ εἰσοδεύσουν στὸ ὄρος τὸ ἅγιο καὶ θὰ προσευχηθοῦν ὅλα τὰ ἔθνη στὸν ἅγιο ἐπουράνιο οἶκο του. Εἶναι ἡμέρα πρώτη καὶ ὀγδόη, πὺ θὰ ὑπερβῆ τὸν ἐβδοματικὸν χρόνον, τὸν νομικὸν Σαββατισμὸν καὶ τὶς προφητικὰς ἐσχατολογικὰς ἀπαρχὰς, γιὰ νὰ ἀναχθεῖ στὴν αἰώνια καινὴ ἡμέρα τοῦ ἀναστάντος Κυρίου. Τὸ πνεῦμα τῆς Κυριακῆς, ὡς ἀναστάσιμη ἐβδοματικὴ ἀνακύκλιση τοῦ πασχαλίου ἑορτασμοῦ, διαχέεται στὸ σύνολο τῆς Ὀρθοδόξου λατρείας καὶ διαποτίζει τὴ λειτουργικὴ ζωὴ τῶν πιστῶν ἀποτελώντας τὸ ἐβδομαδιαῖον Πάσχα τῆς Ἐκκλησίας, κατὰ τὸ ὁποῖο καταπαύουν οἱ χριστιανοὶ καὶ λατρεύουν τὸν Κύριον.

Ἡ Κυριακὴ ὡς ἡμέρα θεωρήθηκε καὶ θεωρεῖται στὴν ὀρθόδοξη θεολογικὴ καὶ λειτουργικὴ παράδοση ἱερή. Εἶναι ἡ ἀγία ἡμέρα τοῦ Κυρίου. Ἡ πρώτη καὶ ἡ ὀγδόη, πὺ συμβολίζει τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀναδημιουργία ἐν Χριστῷ καὶ τὴν αἰωνιότητα τῶν ἐσχάτων. Εἶναι ἡ ἡμέρα πὺ ἐπαναλαμβάνει, στὸ πλαίσιο καὶ τὴ δυναμικὴ τοῦ λειτουργικοῦ χρόνου, ὁ ὁποῖος παροντοποιεῖ τὰ παρελθόντα καὶ τὰ μέλλοντα, τὸν ἐβδομαδιαῖον ἑορτασμὸν τῆς λαμπροφόρου ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου, τῆς Κυριακῆς δηλαδὴ τοῦ Πάσχα. Ἡ μεγάλη πασχαλινὴ Κυριακὴ, ἱστορικὰ, ἑορτολογικὰ καὶ λειτουργικὰ εἶναι πλέον ἢ μείζων τῶν

δεσποτικῶν (ἐκ τοῦ Δεσπότη Χριστοῦ) ἑορτῶν. Ἡμέρα λατρείας, ἀργίας, ἀγιασμοῦ, καταπαύσεως καὶ ἐξαιρέτως εὐχαριστιακῆς συμμετοχῆς. Κάθε ἄλλη δεσποτικὴ ἑορτὴ μία μόνο φορὰ τὸν χρόνο πανηγυρίζεται. Ἡ Κυριακὴ ὅμως ἐξεχόντως τιμᾶται τέσσερις φορές κάθε μήνα τῆς ζωῆς τῶν πιστῶν¹²³, γιὰ νὰ μὴ μακρύνονται τῆς ζωοποιῦ παρουσίας τοῦ ἀναστάντος Χριστοῦ¹²⁴.

Ἡ ἡμέρα τοῦ Κυρίου, ἡ τετιμημένη μὲ τὴν ἀνάμνηση τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ, ἡ σεβάσμα Κυριακῆ τῶν συνάξεων τῶν πιστῶν, τὸ ἀναστάσιμο καὶ εὐχαριστιακὸ κέντρο τῆς ζωῆς καὶ τῆς λατρείας τῆς Ἐκκλησίας, ἡ χαρισματικὴ πηγὴ τῆς ἀληθοῦς θεολογίας, δὲν ἐκίνησε μόνο τὴ θεόπνευστη γραφίδα τῶν ἀγίων πατέρων, ἀλλὰ παρήγαγε καὶ νεότερες καταγραφές καὶ ἀναζητήσεις τοῦ βάθους καὶ τοῦ ὕψους τῆς λειτουργικῆς τῆς θεολογίας, τῶν ὁποίων ἡ λεπτομερὴς ἐξέταση παρέλκει, καθόσον ἀναδιατυπώνουν, τὶς περισσότερες φορές εὐστοχα, τὶς καίριες βάσεις τῆς περὶ αὐτὴν πατερικῆς παραδόσεως¹²⁵.

Οἱ φιλοκαλικοὶ πατέρες προσεγγίζουν τὴν ὑπόθεση τῆς Κυριακῆς καὶ τῶν ἀναστασίμων προνομίων τῆς διὰ τῆς ἀγιοπατερικῆς ὁδοῦ καὶ πάν-τοτε μέσα στὸ πλαίσιο τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως. Παρότι, λόγω τῶν συγκυριῶν, ἀφορμῶνται ἀπὸ τὸ ἀρνητικὸ δεδομένο τῆς ἀποδοχῆς πενθικῶν μνημῶν κατ' αὐτὴν ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους τους, οἱ Κολλυβάδες ἐνδιαφέρονται περισσότερο νὰ ἀναδείξουν θετικὰ τὸν πανηγυρικὸ, δεσποτικὸ, ἑορτάσιμο καὶ ἀναστάσιμο χαρακτῆρα τῆς, ὥστε διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ νὰ προβάλουν τὶς ὑπέριτες προνομίες τῆς καὶ τὶς διαχρονικὲς ἀπαιτήσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ λειτουργικῆς παραδόσεως, ὡς πρὸς τὸ νὰ μὴν ἀναμειγνύονται ποτὲ τὰ ἀναστάσιμα μὲ τὰ πενθικά, τὰ χαρμόσινα μὲ τὰ λυπηρά, τὰ φαιδρὰ μὲ τὰ κατηφῆ, τὰ δεσποτικά μὲ τὰ δουλικά, τὰ πανηγυρικά μὲ τὰ νεκρικά.

Ἡ ἀγομένη καθ' ἑκάστην Κυριακὴ δεσποτικὴ ἑορτὴ τῆς Ἐκκλησίας εἶναι «ἀνάμνησις τῆς κοσμοχαρμοσύνου τοῦ Κυρίου ἀναστάσεως»¹²⁶. Τὸ κυριώ-νυμο Πάσχα, ἡ Διακαινήσιμος Ἑβδομάδα καὶ ἡ κάθε μία ἀπὸ τὶς Κυριακὲς ὅλου τοῦ χρόνου εἶναι ἡ ἴδια ἄπενθος πασχάλια ἡμέρα τῆς παγκοσμίου χαρᾶς¹²⁷, ἡ ἀναστάσιμος ἡμέρα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ¹²⁸, ὁ ἐγκαινισμὸς τῆς θείας καὶ φωτοφόρου μνήμης τῆς τοῦ Κυρίου ἀναστάσεως¹²⁹. Αὐτὴ τὴν πανευφρόσυνη καὶ νικητικὴ ἡμέρα τῆς ἀναστάσεως¹³⁰, ὡς ἐνδοξότατη καὶ βασιλικότατη ἡμέρα τοῦ ἀναστημένου καὶ δοξασμένου βασιλέως Χριστοῦ, καὶ ὡς ἐκ τούτου πρόξενο ἀρρήτου χαρᾶς¹³¹, οἱ χριστιανοὶ τὴν τιμοῦν καὶ τὴν σέβονται ὄχι μόνο ὡς ἕναν ἐξέχον-τα σταθμὸ ἑορτολογικῶν διευθετήσεων, ἀλλὰ «ὡς ὄρον καὶ περιοχὴν» τῆς χριστιανικῆς πίστεως¹³² καὶ ὡς σύμβολο καὶ εἰκόνα τῆς προσδοκώμενης στὰ ἔσχατα κοινῆς ἀναστάσεως τῶν ἀνθρώπων¹³³. Ἡ Κυριακὴ, ὡς «ἀγία ἡμέρα τῆς ἀναστάσεως»¹³⁴, δηλοποιεῖ τὴν ὑπέρβαση τοῦ καταπαύσιμου νομικοῦ σαββατισμοῦ καὶ προβάλλει τὴν ἀναστάσιμη νικητικὴ συνοδοιπορία τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν πιστῶν του¹³⁵ πρὸς τὴν ἀληθὴ αἰώνια κατάπαυση τῆς Βασιλείας του¹³⁶, τὸν ἀναστάσιμο χαρισματικὸ δοξασμὸ τῆς -σωτηρίας.

Θεολογικὰ καὶ λειτουργικὰ ἡ Κυριακὴ «οὐδὲν τῆς τοῦ Πάσχα (ἡμέρας) διαφέρει, καθ'

ἐκάστην ὀγδόην ἐγκαινιζομένη»¹³⁷, γιατί εἶναι γιὰ μᾶς ἡ ἀρχὴ τῆς θεοειδοῦς ζωῆς¹³⁸, ἡ εἰκονίζουσα «τὰ ὑπερφυῆ μυστήρια» τῶν ἐσχάτων¹³⁹, ὁ ἐγκαινισμὸς τοῦ ἀναστασίμου ἀνακαινισμοῦ, ἡ αἰτία τῆς εὐλαβικῆς βιωματικῆς προσκύνησης τῆς ἀναστάσεως, ἡ ὑπόμνηση τῆς παλιγγενεσίας, ἡ προεικόνιση τοῦ μέλλοντος αἰῶνος¹⁴⁰. «Ἡ ἀναστάσιμος ἡμέρα» εἶναι τῶν «έορτῶν έορτή», ἡ «κλητὴ καὶ ἀγία», ἡ «βασιλὶς καὶ κυρία»¹⁴¹, ἡ ὑποδήλωση τοῦ ἀπειροῦ αἰῶνος, ἡ ἀρχὴ τῆς καινῆς κτίσεως¹⁴², ἡ ὑπαρξιακὴ πιστοποίηση τῆς ἀναστάσεως, ἡ λειτουργικὴ προτροπὴ ἐσχατολογικῆς μετοχῆς στὰ ἀναστάσιμα ἀγαθὰ τῆς σωτηρίας¹⁴³. Ὡς «κυριώνυμος ἡμέρα τῆς ἀναστάσεως»¹⁴⁴, «εἶναι ἔνδοξος καὶ φαιδρὰ καὶ πνευματικῆς χαρᾶς καὶ θυμηδίας ἀρρήτου ὑπόθεσις»¹⁴⁵. Περιέχει νόημα καὶ περιεχόμενο βαθύ, κατέχει προνόμιο καὶ πλεονέκτημα ὑψηλό, τὸ περικλυπτόμενο ἄρρητο καὶ ὑπερφυῆς μυστήριον τῆς ἀναστάσεως¹⁴⁶.

Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἡ Κυριακὴ ὀνομάζεται καὶ εἶναι ἡ μείζων τῶν δεσποτικῶν έορτῶν¹⁴⁷, ὡς ἑβδομαδιαία πασχάλια μνήμη ποὺ ἐγκαινίζεται χαρμόσυνα στὶς ψυχῆς τῶν πιστῶν¹⁴⁸ καὶ ἀνακυκλώνει, στὸ πλαίσιο τοῦ χαρισματικὰ βιούμενου λειτουργικοῦ χρόνου, τὴν πασχαλινὴ «ἡμέρα τῆς παγκοσμίου χαρᾶς»¹⁴⁹. Ἐγκαινιζόμενη λοιπὸν ἀπὸ τῆς Διακαινησίμου Ἑβδομάδος ἡ ὑπέρτιμη ἀναστάσιμη δεσποτικὴ έορτὴ δὲν παύει έορταζόμενη, ἀλλὰ ἐπαναλαμβάνεται ἀδιάκοπα σὲ κάθε μία κυριακάτικη πασχάλια ἀνάμνηση, χωρὶς νὰ διαφέρει «οὐδὲν τῆς τοῦ Πάσχα» έορτῆς¹⁵⁰.

Ἡ Κυριακὴ λοιπὸν, ὡς πρώτη καὶ μείζων τῶν δεσποτικῶν έορτῶν¹⁵¹, ἡ ὁποία σεμνύεται, λαμπρύνεται καὶ μεγαλύνεται μὲ τὰ προνόμια καὶ τὰ πλεονεκτήματα τοῦ ὑπερφυοῦς καὶ ὑψηλοῦ μυστηρίου τῆς ἀναστάσεως¹⁵², φέρει ἐπάνω τῆς βαθύ θεολογικὸ νόημα, ἀλλὰ καὶ ἱστορικὰ, λειτουργικὰ καὶ πνευματικὰ ὑπέρτιμη ἀξία. Εἶναι δὲ τόσο ἀπολύτως ἀφιερωμένη στὸν ἀναστάντα Κύριο καὶ στὴ χαρμοσύνη τῆς ἀναστάσεως, ὥστε παντελῶς δὲν ἀποδέχεται στὰ χρονικὰ ὅρια τοῦ καθ' ἑβδομάδα έορτασμοῦ τῆς τὶς πενθικῆς ἐκδηλώσεις καὶ μνήμες τοῦ έορτολογικοῦ κύκλου καὶ τοῦ ἀνθρώπινου βίου¹⁵³.

Ἐκεῖνο πάντως ποὺ τονίζουν περισσότερο οἱ φιλοκαλικοὶ πατέρες εἶναι ὁ ἀναστάσιμος, δοξολογικὸς καὶ εὐχαριστιακὸς χαρακτήρας τῆς ἡμέρας τοῦ Κυρίου, γιὰ νὰ καταλήξουν στὴν προβολὴ τῶν προνομίων τῆς. Ὁ ἅγιος Νικόδημος Ἄγιορείτης ἐκτυλίσσει τὴ χαροποιὸ ἀναστάσιμη θεολογία του στὴ ΛΒ' μελέτη τῶν *Πνευματικῶν γυμνασμάτων* του¹⁵⁴, τονίζοντας τὴν ἀξία τῆς νικητικῆς χαρμοσύνης τῆς ἡμέρας τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου, ἐνῶ παράλληλα, σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ στιβαρότερα θεολογικὰ λειτουργικὰ κείμενά του, στὴν *Ὁμολογία πίστεως*¹⁵⁵ του, σχηματοποιεῖ καὶ κωδικοποιεῖ τὴν ἱστορικὴ, λειτουργικὴ καὶ πνευματικὴ προίκα τῆς Κυριακῆς, καταγράφοντας «τὰ ὑψηλὰ καὶ μεγάλα καὶ θαυμαστὰ ... τῆς ἀναστασίμου ἡμέρας προνόμια»¹⁵⁶.

Α'. Ἡ Κυριακὴ εἶναι ἀρχὴ τῆς δημιουργίας τῆς αἰσθητῆς κτίσεως, τὴν ὁποία ὁ Θεὸς Πατὴρ ἰδιαίτερος ἐνήργησε, συνεργούντων αὐτῷ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἀγίου Πνεύματος.

Β'. Ἡ Κυριακή ἔγινε ἡ ἀρχὴ καὶ ὁ ἐγκαινισμὸς τῆς ἀνακαινίσεως τῆς κτίσεως, τὴν ὁποία ἐνήργησε ὁ Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ ἰδιαίτερώς διὰ τῆς ἐνδόξου ἀναστάσεώς του.

Γ'. Ἡ Κυριακή εἶναι ἡ ἀπαρχὴ τῆς τελειώσεως τῆς κτίσεως, τὴν ὁποία ἐνήργησε τὸ ἅγιον Πνεῦμα, τὸ ὁποῖο κατῆλθε κατὰ τὴν Κυριακὴ τῆς Πεν-τηκοστῆς.

Δ'. Ἡ Κυριακή εἶναι καὶ ὀνομάζεται ὀγδοή.

Ε'. Ἡ Κυριακή εἶναι μία, καθὼς τὴν ὀνομάζει ὁ Μωϋσῆς: «καὶ ἐγένετο ἑσπέρα καὶ ἐγένετο πρωΐ ἡμέρα μία»¹⁵⁷.

Ζ'. Ἡ Κυριακή εἶναι εἰκόνα καὶ προοίμιον τοῦ μέλλοντος αἰῶνος.

Ζ'. Ἡ Κυριακή τόσο πολὺ ὑπερέχει τοῦ Σαββάτου, ὅσο ὑπερέχει ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ τελειότητα σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἀρχὴ καὶ τὸν τύπον καὶ τὴ σκιά.

Η'. Ἐν ἡμέρᾳ Κυριακῇ θὰ ἔλθῃ ὁ Κύριος κατὰ τὴ δευτέρα Παρουσία του.

Θ'. Ἡ κοινὴ ἀνάστασις πάντων τῶν κεκοιμημένων θὰ γίνῃ ἡμέρα Κυριακὴ καὶ ὄχι σὲ ἄλλῃ ἡμέρᾳ.

Ι'. Κατὰ Κυριακὴν ἡμέρα μέλλουν οἱ δίκαιοι νὰ εἰσέλθουν εἰς τὴν τελείαν κατάπαυσιν τῆς αἰωνίου ἐκείνης καὶ ἀπεράντου ζωῆς.

ΙΑ'. Ἡ Κυριακή τῶρα μὲν εἶναι εἰκόνα τοῦ μέλλοντος αἰῶνος, τότε δὲ θὰ εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἀπέραντος καὶ ἀτελεύτητος ὀγδοὸς αἰώνας.

ΙΒ'. Καὶ αὐτὸ, τέλος, τὸ ἴδιον τὸ ὄνομα τῆς Κυριακῆς εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ ἀναστάσιμα προνόμια τῆς. Διότι, ἂν καὶ ὅλες οἱ ἄλλες ἡμέρες τῆς ἑβδομάδας εἶναι τοῦ Κυρίου, ἀφοῦ εἶναι κτίσματά του, μόνον ὅμως αὐτὴ ἀξιώθηκε καὶ ὑπερτιμήθηκε νὰ ὀνομάζεται Κυριακή, παρωνυμικὰ ἀπὸ τὸν Κύριον, ἀφ' ἑνὸς γιατί κατ' αὐτὴν καὶ ὄχι σὲ ἄλλῃ ἡμέρᾳ ἔγινε ἡ ἐνδοξη ἀνάστασις τοῦ Κυρίου, ἀφ' ἑτέρου δὲ γιατί αὐτὴ κατ' ἐξαιρέτον λόγον, σὲ σχέσιν μὲ τὶς ἄλλες ἡμέρας, εἶναι ἀφιερωμένη στὸν ἀναστάντα Κύριον.

Ἡ θετικὴ ἀπαρίθμηση τῶν ἐξεχόντων προνομίων τῆς Κυριακῆς, ὡς ὑπερτίμου ἡμέρας τοῦ Κυρίου προικισμένης μὲ τὴν συνεχὴ ἀνάμνησιν τῆς ζωοποιῆς ἀναστάσεώς του, σκοποθετεῖται πρὸς τὴν τελικὴ συμπερασματικὴ καταγραφὴ τοῦ Νικοδημικοῦ καλάμου, ὅχι τελικὰ γιὰ τὸ τί εἶναι ἡ Κυριακή, ἀλλὰ γιὰ τὸ τί δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ τὸ τί δὲν μπορεῖ νὰ περιέχει λειτουργικὰ, ὡς ἐκ τῶν ἀναστασίμων προνομίων τῆς, μέσα στὸ πλαίσιον τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως.

«Ἴδετε, ἀδελφοί, προνόμια ὑψηλά;», ἐρωτᾷ ρητορικὰ ὁ ἅγιος Νικόδημος. «Ἴδετε προνόμια μεγάλα ... (καὶ) θαυμαστὰ τῆς ἀναστασίμου ἡμέρας τῆς Κυριακῆς; Αὐτὰ λοιπὸν τὰ τόσον ὑψηλὰ καὶ μεγάλα προνόμια τῆς Κυριακῆς ἡμεῖς φοβούμεθα νὰ τὰ ἀθετήσωμεν καὶ νὰ ἐναντιωθῶμεν εἰς αὐτὰ· φοβούμεθα νὰ προσάψωμεν κάμμιναν ἀτιμίαν εἰς τὴν Κυριακὴν τὴν ὑπὸ τῆς Ἁγίας Τριάδος τετιμημένην· φοβούμεθα νὰ εἰσάξωμεν εἰς τὴν Ὀγδοὴν τὰ τῆς Ἐβδόμης· φοβούμεθα νὰ ἐμβάσωμεν τὴν σκίαν καὶ τὸν τύπον τοῦ Σαββάτου μέσα εἰς τὴν ἀλήθειαν καὶ τὴν τελειότητα τῆς Κυριακῆς, καθὼς ἐπωνόμασεν αὐτὴν ὁ Θεσσαλονίκης Γρηγόριος· φοβούμεθα νὰ μὴ προσφέρωμεν τὴν πρέπουσαν τιμὴν εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ μέλλοντος αἰῶνος· διατὶ ἡ τιμὴ τῆς εἰκόνας ἐπὶ τὸ πρωτότυπον διαβαίνει, καθὼς ἐκ τοῦ ἐναντίου καὶ ἡ ἀτιμία τῆς εἰκόνας ἐπ' αὐτὸ τοῦτο ἀνάγεται. Δειλοὶ γὰρ ἡμεῖς ἐσμέν, εἴπερ τινὲς ἄλλοι, ἐν

τοῖς τοιούτοις καὶ τὴν δειλίαν ταύτην ἀσφάλειαν εἶναι λογιζόμεθα. Εἰ δέ τις τὰ μεγάλα ταῦτα προνόμια τῆς Κυριακῆς ἀθετεῖ καὶ τοὺς ταῦτα λέγοντας Θεολόγους καὶ ἁγίους Δι-δασκάλους τῆς Ἐκκλησίας ἐν καρὸς μοίρα τίθεται, ὃ θέλει ποιεῖτω· ἕκαστος γὰρ τῆς ἑαυτοῦ γνώμης ὑπάρχει κύριος· μὴ ὅμως καὶ δυσφημεῖτω, ἀλλὰ μᾶλλον καὶ ἐπαινείτω ἡμᾶς, ὅπου φυλάττομεν τὰ προνόμια ταῦτα»¹⁵⁸.

Τί ἀπαιτοῦν ὅμως, γιὰ νὰ στρέψουμε ἐπὶ τὸ πρακτικότερο τὸν λόγο, τὰ ἀναστάσιμα αὐτὰ προνόμια τῆς Κυριακῆς, τὰ ὁποῖα μέχρι ἐξοριῶν καὶ διωγμῶν¹⁵⁹, μέχρι θανάτων¹⁶⁰ καὶ ἀδίκων πατριαρχικῶν ἀναθεμάτων¹⁶¹ ὑπερήσπισαν οἱ πατέρες τοῦ ἡ' αἰῶνος, οἱ νέοι ἡσυχαστὲς τοῦ Ἁγίου Ὁρους, οἱ φιλοκαλικοὶ διδάσκαλοι καὶ λειτουργικοὶ ἀναμορφωτές, οἱ ἅγιοι καὶ μακάριοι Κολλυβάδες;

Κατὰ τὴ διδασκαλία τους, ἡ ὁποία θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς συμπερίληψη καίρια καὶ περινούστατη σύνολης τῆς πατερικῆς παραδόσεως ἐπὶ τοῦ θέματος ποὺ ἐξετάζουμε, ἡ ἀναστάσιμη Κυριακή, ὡς ἐκ τῶν προνομίων τῆς καὶ τοῦ δεσποτικοῦ πανηγυρικοῦ καὶ χαρμοσύνου χαρακτήρος τῆς, λειτουργικὰ ἀπαιτεῖ νὰ εἶναι μὴ νηστευομένη, μὴ γονυκλιτουμένη, ἀλλὰ καὶ ἄπενθος καὶ ἀμνημόσυνος¹⁶². Ἡ νηστεία, ἡ γονυκλισία, τὸ πένθος καὶ τὰ μνημόσυνα δηλαδὴ εἶναι παντελῶς ἀπαγορευμένα ἀπὸ τὴν Κυριακή, ὅπως «κηρύττει καὶ διατρανοῖ τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας ἡ ἀρχαιοτάτη παράδοσις»¹⁶³.

β. Οἱ εἰδικότερες λειτουργικὲς ἀπαιτήσεις τῆς ἀναστάσιμης Κυριακῆς.

1) Ἡ κατάλυση τῆς νηστείας.

Ἡ Ὁρθόδοξη καθολικὴ Ἐκκλησία, ὅπως τὰ νεκρικὰ μνημόσυνα καὶ τὴ γονυκλισία, ἔτσι καὶ τὴ νηστεία, «ὡς αἷτια καὶ πρόξενα πένθους καὶ κατηφείας, τὰ ἀποπέμπει κοινῶς μὲν ἀπὸ ὅλας τὰς ἑορτὰς τοῦ Κυρίου, ἐξαιρέτως δὲ ἀπὸ τὴν ἐξαίρετον ἡμέραν τῆς τοῦ Κυρίου ἀναστάσεως»¹⁶⁴. Πάσχα, ἀνάστασις, Κυριακή καὶ νηστεία, ἐπίσης πανήγυρις, ἑορτασμὸς μνήμης ἁγίου καὶ νηστεία εἶναι στὴ λειτουργικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας ἀσύμβατα καὶ μὴ συντιθέμενα πράγματα.

Ὁ ἅγιος Νικόδημος, ἐρμηνεύοντας τοὺς ἱεροὺς κανόνες, ἐπανέρχεται συχνὰ στὸ ἀσυμβίβαστο ἀναστασίμου Κυριακῆς καὶ πενθικῆς νηστείας. Μέσα στὸ πλαίσιο τῶν κανονικῶν διευθετήσεων καὶ τοῦ λειτουργικοῦ βιώματος τῆς Ὁρθοδοξίας, δὲν εἶναι ἀποδεκτὸς στὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας ὁ κληρικὸς ἢ ὁ λαϊκός, ὁ ὁποῖος θὰ «εὐρεθῆ τὴν Κυριακὴν ἡμέραν νηστεύων ἢ τὸ Σάββατον», κατὰ τὸν ξδ' κανόνα τῶν ἁγίων Ἀπο-στόλων¹⁶⁵.

2) Ἡ ὀρθία στάση προσευχῆς τῶν τέκνων τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ γονυκλισία.

Ἄλλο ζήτημα, ποὺ σχετίζεται μὲ τὸν ἀναστάσιμο χαρακτήρα τῆς Κυριακῆς καὶ τῆς θείας λειτουργίας, εἶναι καὶ ἡ ρητὴ ἀπαγόρευση ἀπὸ τοὺς ἱεροὺς κανόνες καὶ τοὺς ἁγίους πατέρες τῆς γονυκλισίας κατ' αὐτὲς καὶ ἰδιαίτερα κατὰ τὸν ἐβδοματικὰ ἀνακυκλούμενο πασχάλιο ἑορτασμὸ τῆς ἡμέρας τοῦ Κυρίου. Ἐδῶ καὶ μόλις μισὸ περίπου αἰῶνα ἀνέκυψε τὸ ζήτημα καὶ

ἐπώνυμα ἢ ἀνώνυμα διατυπώθηκαν οἱ πιὸ ἀντίθετες ἀπόψεις, ἀπὸ προσωπικότητες μὲ λειτουργικὲς ἐνασχολήσεις.

Ἡ σημερινὴ ἐπικρατοῦσα πράξις ἰσοδυναμεῖ μὲ πλήρη σχεδὸν σύγχυση, πὸν ἐξελίσσεται πολλὲς φορὲς μέχρι ἀντιλογιῶν, συγκρούσεων καὶ ἀντιδικιῶν, ἀνάμεσα στοὺς ποιμένες ἢ τὰ πιστὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας. Στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ἐπὶ αἰῶνες δὲν ὑπῆρξε σχετικὸς προβληματισμός. Ἐκτὸς τῶν ὀλίγων ἀναφορῶν σὲ στιγμιαία γονυκλισία εὐλαβείας πρὸ τῶν εἰσοδευομένων ἢ τῶν πρὸς μετάληψη καθαγιασθέντων τιμίων δώρων, τὸ Πάσχα, ὅλη ἡ ἀναστάσιμη περίοδος τοῦ Πεντηκοσταρίου, ἀλλὰ καὶ κάθε δεσποτικὴ Κυριακὴ καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους, εἶχαν πάντοτε χαρμόσυνο χαρακτήρα, ὁ ὁποῖος ἀποβάλλει τὴ γονυκλισία ὡς πενθικὴ ἐκδήλωση μετανοίας, γιατί συντρίβει καὶ ἀνατρέπει τὴν ἐλευθέρην ἀναστάσιμη βίωση τῶν τέκνων τοῦ Θεοῦ¹⁶⁶.

Βασιλειανὸ κείμενο¹⁶⁷ βλέπει, στὴν ὀρθία στάση προσευχῆς τῶν διὰ τῆς υἰοθεσίας ἀπελεύθερων τέκνων τοῦ Θεοῦ, τὸ σύμβολο τῆς ἀναστάσιμης, σωστικῆς, νικητικῆς καὶ ἐσχατολογικῆς πορείας τῶν πιστῶν πρὸς τὴν αἰώνια Βασιλεία του. Καὶ ἡ Ἐκκλησία ἔτσι πρακτικὰ παιδεύει μὲ τοὺς θεσμούς της τὸ εὐχαριστιακὸ σῶμα κατὰ τὴ δημόσια λατρεία του νὰ πράττει. Σύμβολο καὶ ρεαλισμὸς συμπλέκονται σὲ ἐνότητα ἀδιάσπαστη κατὰ τὴν κοινὴ λατρεία τῶν χριστιανῶν. Ἡ κοινὴ λατρεία διακρατεῖ στιβαρὸ ἦθος προβλεπόμενης τελεστικῆς τάξεως γιὰ ὅλους τοὺς πιστοὺς. Ἡ τάξις αὐτὴ δὲν εἶναι καταναγκασμός, ἀλλὰ λατρευτικὴ εὐσχημοσύνη ὑπακοῆς σὲ συμβολικὲς στάσεις ἢ πράξεις μὲ δογματικὸ καὶ θεολογικὸ περιεχόμενο, ὅπως εἶναι τὸ νὰ ἀποπληροῦν τις εὐχὲς τοὺς ὀρθοί. Οἱ μετέχοντες στὴ σύναξη δὲν «ἐκαμπτον γόνου», ἀλλὰ «ἐκκλίνοντο βαθέως», ὅπως οἱ ἐζωγραφημένοι ἀρχιερεῖς σεβίζοντες μὲ ἀναπεπταμένα τὰ εἰλητάρια ἢ οἱ ἱερεῖς εὐχόμενοι.

Κατὰ τὴν ὀρθόδοξη παράδοση λοιπὸν ὁ γονυκλισία κατὰ τις Κυριακὲς εἶναι παντελῶς ἀπαγορευμένη καὶ οἱ δυνατότητες ἀντιρρήσεων μᾶλλον ἀδύνατες. Πῶς ἐξάλλου εἶναι νοητὸ νὰ ὑπάρχει ἀντίθετη τοποθέτηση σὲ θέμα γιὰ τὸ ὁποῖο ὑπάρχουν τόσο αὐθεντικὲς καὶ ὁμόφωνες πατερικὲς, μοναστικὲς ἐκ τῶν *Τυπικῶν* καὶ συνοδικὲς ἀποφάνσεις; Οἱ δύο σχετικοὶ κανόνες τῶν Συνόδων (ὁ κ' τῆς Α' καὶ ὁ Γ' τῆς Πενθέκτης) εἶναι ἱκανοὶ νὰ θέσουν τέρμα σὲ κάθε ἀντιλογία, ὥστε νὰ περιττεύει ἴσως κάθε περαιτέρω σχόλιο¹⁶⁸.

Ἡ γονυκλισία παύει λειτουργικὰ λοιπὸν κατὰ τὴν Κυριακὴ, ὄχι ὡς διεκπεραίωση μιᾶς τελεστικῆς κωδικοποιήσεως, ἀλλὰ γιὰ νὰ αἰσθητοποιήσει τὸ ἀναστάσιμο βίωμα τῶν ἡμερῶν καὶ νὰ δηλοποιήσει ὡς πρακτικὸ πρόσφορο σύμβολο τὴ δύναμη καὶ τὴν ἀλήθεια τοῦ κεκρυμμένου μυστηρίου τῆς ἀναστάσεως.

Ἡ στάσις τῶν πιστῶν στὴ θεία λατρεία¹⁶⁹ καθορίζεται ὄχι ἀπὸ τὴν ἰδιοβουλία τους ἀλλὰ ἀπὸ τὴν τελεστικὴ τάξις τῆς ὀρθοδόξου λειτουργικῆς παραδόσεως¹⁷⁰. Ἐτσι ἡ κοινὴ λατρεία τῶν πιστῶν, γιὰ νὰ εἶναι εὐτακτὴ, συντονισμένη καὶ εὐσχήμων, εἶναι ἀνάγκη νὰ στοιχεῖ στὸν κανόνα τῆς σεβασμίας αὐτῆς παραδόσεως. Τὸ λειτουργικὸ αὐτὸ ἀπαίτημα δὲν ἀνέχεται ἐξάλλου αὐθαίρετα, συναισθηματικῶν τύπου, προσωπικὰ ἐκδηλώματα εὐλαβείας, τὰ ὁποῖα συντρίβουν καὶ ἀνατρέπουν τὴν εὐσχημοσύνη, τὴν τάξις καὶ τὸν συντονισμὸ τῶν λατρευτικῶν

συνάξεων.

Ἡ προσωπική μας εὐλάβεια καὶ «οἱ ἀτομικὲς προτιμήσεις ὑποτάσσονται στὸ κοινὸ τυπικὸ» τῆς προσευχόμενης κοινότητος, «στὸν ρυθμὸ καὶ τὸν τρόπο τῆς κοινῆς προσευχῆς». Ἀληθινὴ εὐλάβεια εἶναι ἡ ἐλεύθερη καὶ ἐνσυνείδητη ὑπακοὴ στὴν τάξη «τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὄχι στὴ δική μας αὐθαίρετη προαίρεση». Διαφορετικὰ ἢ νομιζόμενη καὶ ἐνίοτε ἐπιδεικτικὰ προβαλλόμενη εὐλάβειά μας «εἶναι ἀνευλάβεια καὶ» ἴσως «ἐγωϊστικὴ πράξη». Ἡ ἐθελόθηρη καὶ δοκησίσοφη αὐτονόμηση ἦταν πάντα στὸν χῶρο τῆς Ἐκκλησίας τὸ διασπαστικὸ καὶ διαλυτικὸ δηλητήριον τῆς ἐν Χριστῷ ἀδελφότητος τῶν πιστῶν¹⁷¹.

3) Οἱ νεκρικὲς μνημεις καὶ τὰ κατὰ Κυριακὴν μνημόσυνα.

Πλὴν τῆς ἀπαγορεύσεως τῆς νηστείας καὶ τῆς γονυκλισίας, ὡς σημείων πένθους, δουλικότητος καὶ κατηφείας, ἀπὸ τὴν ἀναστάσιμη δεσποτικὴ Κυριακὴ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ κάθε πασχάλια καὶ ἐορτάσιμη εὐχαριστιακὴ σύναξη, πολὺ περισσότερο ἢ λειτουργικὴ αὐτὴ ἀπαγόρευση ἐκτείνεται στὴν ἐπιτέλεση κατὰ τὴ χαρμόσυνη ἡμέρα τοῦ Κυρίου πενθικῶν καὶ νεκρικῶν μνημῶν ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων χριστιανῶν, τῶν κοινῶς δηλαδὴ καλουμένων μνημοσύνων.

Ἡ πατερικὴ παράδοση τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας εἶναι πλουσιότατη σὲ ἀναφορὲς περὶ τὸν θάνατον, ἢ καλύτερα τὴν κοίμηση, τῶν χριστιανῶν, περὶ τὴν ἀνάστασιν καὶ τὴν μετοχὴν σὲ αὐτὴν τῶν πιστευόντων, περὶ τὰ τελούμενα ὑπὲρ τῶν ἀπερχομένων ἀδελφῶν, καὶ ὅσον ἀφορᾷ στὴ φροντίδα τῶν τιμίων σκηνωμάτων, καὶ ὅσον ἀφορᾷ στὴ μέριμνα γιὰ τὴ συγχώρηση, τὴν ἀνάπαυσιν καὶ τὴ σωτηρίαν τῶν τιμίων ψυχῶν τους.

Ὁ ἄνθρωπος ἀκροβατεῖ διὰ βίου ἀνάμεσα στὴν τρεπτότητα τοῦ φθαρτοῦ φυράματός του καὶ στὴν αἰώνια προοπτικὴ τῆς θεϊκῆς πλασμένης ὑπάρξεώς του. Ζεῖ στὸ μεταίχιμον τῆς φθορᾶς καὶ τῆς ἀφθαρσίας, στὸ μεθόριον τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου, στὸ ὄριον τοῦ εὐτελοῦς καὶ τοῦ ἀνεφίκτου. Ὁ ἅγιος Ἀνδρέας Κρήτης διαζωγραφεῖ χαρακτηριστικὰ τὶς ἀντιθέσεις αὐτῆς τοῦ δισύνθετου λογικοῦ πλάσματος¹⁷².

Σκοπὸς τῶν προσευχῶν καὶ τῶν μνημοσύνων ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων εἶναι νὰ τύχουν φιλανθρωπίας¹⁷³ παρὰ Θεοῦ, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ μετοχὴ τους στὴν προσδοκώμενη ἀνάστασιν, στὴν ὑπέρβαση τοῦ φθοροποιοῦ ἀφανισμοῦ, στὸν ζωοποιὸ «καινισμόν»¹⁷⁴, στὴν ἐπὶ τὰ κρείττονα μετάβαση, στὴν ἀναγωγὴν στὴν ἀφθαρσία καὶ τὴ θεὰ τοῦ Θεοῦ¹⁷⁵.

Στὴν, περὶ τῶν κεκοιμημένων καὶ τῶν ὑπὲρ αὐτῶν φροντίδων τῆς Ἐκκλησίας, γραμματεία διαχρονικὰ, ὡς σπουδαιότερα θεολογικο-λειτουργικὰ κείμενα, θεωρήθηκαν α) τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περὶ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας*, κεφάλαιον Ζ'. *Περὶ τῶν ἐπὶ τοῖς κεκοιμημένοις τελουμένων*¹⁷⁶, β) τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Περὶ τῶν ἐν πίστει κεκοιμημένων*. *Ὅπως αἱ ὑπὲρ αὐτῶν γινόμεναι λειτουργίαι καὶ εὐποῖαι τούτους ὀνίνησιν*¹⁷⁷ καὶ γ) τοῦ Συμεῶν Θεσσαλονίκης, *Περὶ τοῦ τέλους ἡμῶν καὶ τῆς ἱεραῆς τάξεως τῆς κηδείας καὶ τῶν κατ' ἔθος ὑπὲρ μνήμης γινομένων*. *Διάλογος*, κεφάλαια ΤΝΘ', ΤΕ'-ΤΟΓ'¹⁷⁸.

Στὰ θεοφώτιστα αὐτὰ κείμενα τῶν τριῶν ἀγίων διαζωγραφεῖται έναρ-γέστατα καὶ καταγράφεται καιριότατα ἡ πίστη τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὴ ζωὴ, τὸν θάνατο, τὴν ἀνάστασι τῶν κεκοιμημένων, ἀλλὰ καὶ περιγράφεται λεπτομερῶς ἡ λειτουργικὴ πράξι τῆς φροντίδας τῶν ζώντων ἀκόμη ὑπὲρ τῶν κοιμηθέντων. Θεολογία καὶ λειτουργικὴ πράξι συμπορεύονται καὶ συνυπάρχουν, καθὼς ἡ πρώτη ἐμποτίζει καὶ νοηματοδοτεῖ τὸ πρακτικὸ βίωμα, ἐνῶ ἡ δευτέρη παροντοποιεῖ ρεαλιστικὰ τὶς χαρισματικὲς πτήσεις τῶν θεολογικῶν ἀναλύσεων, γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώνεται καὶ στὴν περίπτωσι αὐτὴ τὸ «συναμφότερον» τῆς Ὁρθοδοξίας. Ἡ Ἐκκλησία δηλαδὴ μυσταγωγεῖ τοὺς πιστοὺς ὄχι μόνο κατὰ τὴ γέννησι, τὴ βαπτισματικὴ ἀναγέννησι, τὸν μυστηριακὸ ἀγιασμό, τὴ θεοποιὸ εὐχαριστιακὴ μετουσία, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴ βίωσι τοῦ μυστηρίου τοῦ θανάτου, καθὼς γιὰ τὸν πιστὸ ἄνθρωπο ἡ ζωὴ εἶναι σπουδὴ στὸν ἐπερχόμενον θάνατο καὶ ὁ θάνατος εἶναι σπουδὴ στὴν προσδοκώμενη ἀναστάσιμη ζωὴ.

Οἱ Κολλυβάδες καταγράφουν πλούσια καὶ ἐξειδικιασμένη περὶ τὰ νεκρικὰ μνημόσυνα ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων διδασκαλία, καθὼς καὶ τὴν ἐξ ἐπόψεως θεολογικῆς καὶ λειτουργικῆς παραδόσεως σχέσι τοὺς μὲ τὴν Κυριακὴ, τὴν ἀναστάσιμη καὶ κοσμοχαρμόσυνη ἡμέρα τοῦ Κυρίου. Ὅπως τὸ κάθε παραμικρὸ πρᾶγμα, ἀπὸ τὰ τελούμενα στὴ θεία λατρεία, ἔχει βαρύνουσα σημασία γιὰ τὴν τάξι καὶ εὐσχημοσύνη τῆς, ἔτσι καὶ ἡ τάξι τῶν μνημοσύνων δὲν εἶναι «ἓνα μικρὸν τίποτας καὶ οὐδὲν» γιὰ τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ¹⁷⁹. Εἶναι σεβάσιμη τάξι αἰώνων καὶ ὄχι ἀμελητέα ὑπόθεσι.

Μέσα στὴ δίνη τῆς περὶ τῶν μνημοσύνων ἔριδας, κατὰ τὸν 17^ο αἰῶνα στὸ Ἅγιον Ὄρος, οἱ φιλοκαλικοὶ πατέρες, ἀντιμετωπίζοντας τὶς φανατικὲς παρεμβάσεις τῶν ἀντιφρονούντων, γιὰ νὰ ἐπικρατήσῃ ἡ δυνατότητα ἐπι-τέλεσι τῶν νεκρικῶν μνημῶν καὶ κατὰ τὴν ἀναστάσιμη δεσποτικὴ ἡμέρα τοῦ Κυρίου, προβάλλουν τὸ μέγεθος τῆς ἀσχημοσύνης τῆς κυριακάτικης νεκρολογίας¹⁸⁰. Ἐτσι τοὺς θεωροῦν ὑπευθύνους γιὰ τὴν «ἀσχημία τῆς ἐν τῇ Κυριακῇ θρηνωδίας»¹⁸¹ καὶ τοὺς ἐγκαλοῦν ὅτι «τὴν μὲν ἀταξίαν τάξιν, τὴν δὲ παράβασιν συνήθειαν ἐκατέστησαν»¹⁸².

Τὴν εὐταξία ἢ τὴν ἀταξία στὰ θεία λειτουργικὰ πρᾶγματα οἱ Κολλυβάδες πατέρες τὶς ἀντιστοιχιζοῦν μὲ τὴν ὑγεία ἢ τὴ νόσο τοῦ πνευματικοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας. Καὶ βέβαια θεωροῦν γιὰ τοὺς πολεμίους τοὺς λειτουργικὸ παραλογισμό καὶ ἀνατρεπτικὴ ἀνακολουθία τὸ νὰ ὀνομάζοι μὲν «ἀταξίαν τὰ τῆς Κυριακῆς μνημόσυνα, κακὸν δὲ μὴ εἶναι τὴν ἀταξίαν ταύτην νομίζοντες»¹⁸³. Ἡ ἐπισήμανσι τοῦ κακῶς γινομένου εἶναι ἀνάγκη νὰ ὀδηγεῖ στὴ θεραπεία τοῦ καὶ ὄχι στὴν καταδίκη ἐκείνου ποὺ τὸ φανερῶνει¹⁸⁴. Ἡ ἔνστασι λοιπὸν τῶν πατέρων ἦταν ὅτι ἡ διδασκαλία τοὺς ἐδραζόταν ἀπολύτως στὴν ὀρθόδοξη πατερικὴ λειτουργικὴ παράδοσι τῆς Ἐκκλησίας, τῆς ὁποίας ἐξάλλου τὰ κείμενα καὶ τὰ τεκμήρια διαποτίζουν τὶς ἀναλύσεις τοὺς, καὶ οὐδέποτε σὲ κάποιες τυχὸν φανατικὲς ἰδιογνωμίες τοὺς, ὅπως οἱ ἀντίπαλοι τοὺς συκοφαντοῦσαν¹⁸⁵.

Οἱ πολέμιοι τῶν φιλοκαλικῶν δὲν κατενόησαν τὴν εὐαισθησία τῶν πατέρων γιὰ τὴν ἐξέχουσα τιμὴ καὶ τὶς χαρμόσυνες προνομίες τῆς «ἀναστασίμου τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἡμέρας»¹⁸⁶, ἡ ὁποία δὲν ἀποδέχεται τὴ νηστεία, τὴ γονυκλισία καὶ τὰ πενθικὰ

μνημόσυνα¹⁸⁷. Έτσι οδηγήθηκαν σε μια πρωτοφανή λειτουργική ανατροπή και ζητούσαν, αφορμώμενοι περισσότερο από την ανάγκη διευθέτησης μιᾶς πρακτικῆς δυσκολίας τῶν Ἀγιαννανιτῶν και ὄχι ἀπὸ τὴ συνειδητοποίηση ὅτι εἶναι πράγμα σύμφωνο μὲ τὴν ὀρθόδοξη λειτουργικὴ παράδοση, νὰ τελοῦνται τὰ πενθικὰ μνημόσυνα καὶ κατὰ τὴν ἀναστάσιμη ἡμέρα τοῦ Κυρίου, δηλαδὴ τὴν Κυριακὴ.

Οἱ Κολλυβάδες δὲν ἐδικαίωσαν ἑαυτοὺς ὡς ἀλαθήτους, ὅμως «ζήλω τῆς ἀγίας παραδόσεως κινούμενοι» τόλμησαν νὰ μιλήσουν, νὰ γράψουν καὶ νὰ ὁμολογήσουν, παρὰ τοὺς διωγμοὺς καὶ τὴν περιφρόνηση, πρῶτον γιὰ τὴν ἐτολμήθη ἢ καινοτομία καὶ δεύτερον ἐπειδὴ διὰ θεσπίσματος ὑπῆρξε σπουδὴ νὰ καταστῆ κοινὴ καὶ καθολικὴ¹⁸⁸. Κατὰ τὸν Ἀθανάσιο Πάριο, ἡ νεκρολογία τῆς ἀναστασίμου Κυριακῆς ὑπῆρξε μιὰ ἐξ ἀνάγκης καὶ συγκυριῶν λειτουργικὴ καινοφανῆς καινοτομία τῶν Ἀγιαννανιτῶν¹⁸⁹, γι' αὐτὸ ἡ χορεία τῶν φιλοκαλικῶν ἀδυνατοῦσε νὰ ἀποδεχθεῖ τὴ δυνατότητα τὰ ἐξ ἀνάγκης καὶ ἄκρας οἰκονομίας καὶ συγκαταβάσεως γινόμενα νὰ ἀναχθοῦν ἀυθαίρετα σὲ κοινὴ παράδοση καὶ νόμο τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς λατρείας τῆς.

Κατὰ τὰ τεκμήρια τῆς ὀρθοδόξου λειτουργικῆς παραδόσεως καὶ σύμφωνα μὲ τὴν διδασκαλία τῶν φιλοκαλικῶν, τὰ μνημόσυνα ἀποβάλλονται ἀπὸ τὴ δεσποτικὴ καὶ ἀναστάσιμη Κυριακὴ¹⁹⁰, διότι:

1) Οἱ νεκρικὲς μνημῆς ἔχουν πένθος. Ἄρα εἶναι παράλογη ἢ νεκρολογία κατὰ τὴν χαρμόσυνη καὶ ἀναστάσιμη Κυριακὴ. Ἡ Ἐκκλησία συγκατέμιξε τὸ πένθος μὲ τὴν ἀναστάσιμη προσδοκία. Δὲν νεκρολόγησε ὅμως ποτὲ τὴν Κυριακὴ.

2) Ἡ διδασκαλία τῆς ἀπαγορεύσεως τῶν πενθικῶν ἀπὸ τὴν Κυριακὴ δὲν εἶναι νεοφανὲς ἐφεύρημα τῶν φιλοκαλικῶν, ἀλλὰ παράδοση τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας. Δὲν τέθηκε δηλαδὴ ποτὲ ἐν ἀμφιβόλῳ, μέχρι τὸν 1754, ἢ μὴ τέλεση μνημοσύνων κατὰ τὶς δεσποτικὲς ἑορτὲς καὶ τὴν Κυριακὴ. Πουθενὰ καὶ ποτὲ δὲν τελοῦσαν τὶς Κυριακὲς μνημόσυνα στὸ Ἅγιον Ὅρος. Σύγχρονη τῶν φιλοκαλικῶν πατέρων ἐμφανίσθηκε ἡ καινοτομία τῆς Ἀγιαννανίτικης Σκήτης. Τὸ Ἅγιον Ὅρος διαχρονικὰ στάθηκε ἡ κοιτίδα τοῦ ἀπαραχαράκτου τῆς θείας λατρείας καὶ τῶν θεσμῶν τῆς Ἐκκλησίας, ὥστε νὰ μαρτυρεῖ ἀπλανῶς περὶ «τῶν πρακτέων ἢ μὴ πρακτέων» ἀκόμη καὶ στὴν προστρέχουσα ἐνίστε σ' αὐτὸ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ¹⁹¹. Ἡ ἔνστασις λοιπὸν τῶν Κολλυβάδων ὑπὲρ τῆς ἀξίας τοῦ τυπικοῦ τῆς λατρείας, τὴν ὁποία λιπαρῶς ἐβίωναν, ἀγαποῦσαν καὶ σπουδαζαν, ἦταν δικαιολογημένα αὐστηρῆ, ἐπειδὴ αὐτὸ κατὰ τὴν διδασκαλία τους περιφυλάσσει τὴν τάξη, τὴν εὐπρέπεια, τὴν εὐσχημοσύνη καὶ τελικὰ αὐτὴ τὴν οὐσία τῆς¹⁹².

3) Τὸ Σάββατο, κατὰ τὴν παράδοση τῆς ὀρθοδόξου λατρείας, εἶναι ἢ κατ' ἐξοχὴν ἡμέρα τῶν μνημοσύνων τῶν κεκοιμημένων πιστῶν. Ἡ κοινὴ πράξις τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ ὁ τύπος τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας θέλουν Σάββατο ἐπιτελούμενα τὰ μνημόσυνα¹⁹³, καθὼς στὸ Σάββατο κυρίως προσιδιάζουν τὰ νεκρώσιμα¹⁹⁴.

4) Ἀπὸ τὴν ἐξέχουσα αὐτὴ δεσποτικὴ ἑορτὴ, τὴν ἀναστάσιμη Κυριακὴ, καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες μείζονες ἑορτὲς τοῦ Κυρίου καὶ τῆς Ἐκκλησίας, ἀποκλείονται καὶ ἀποπέμπονται τὰ

νεκρικὰ μνημόσυνα, «ὡς αἷτια καὶ πρόξενα πένθους καὶ κατηφείας»¹⁹⁵. Αποτελεῖ πραγματικὴ λει-τουργικὴ ἀνατροπὴ ἢ συνύπαρξη δεσποτικῆς χαρμοσύνης καὶ πενθικῆς νεκρολογίας.

5) Σύμφωνα μὲ τὴν πλούσια καὶ ἀναλυτικὴ διδασκαλία τῶν Κολλυβάδων πατέρων περὶ τῶν μνημοσύνων, εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνουν καίριες διαφοροποιήσεις ἀνάμεσα, ἀφ' ἑνὸς στίς αἰτήσεις τῆς θείας λειτουργίας καὶ τὴν ἐξαγωγή μερίδων ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων στὴν ἀγία προσκομιδὴ, καὶ ἀφ' ἑτέρου στὰ καθαυτὸ νεκρικὰ μνημόσυνα¹⁹⁶. Οἱ φιλοκαλικοὶ διὰ πληθωρικῶν ἀναφορῶν προσδιόρισαν μὲ ὀρισμοὺς λειτουργικοὺς ποιά εἶναι τὰ ἀπαγορευμένα μνημόσυνα ἀπὸ τὴν ἀναστάσιμη Κυριακὴ καὶ ἐξήγησαν μὲ σαφήνεια τὴ διαφορὰ τοὺς ἀπὸ τίς ἀπλὲς μνημονεύσεις τῶν κεκοιμημένων πιστῶν ἢ τίς ἑορταστικὲς μῆμες τῶν ἀγίων. Διαφοροποιητικὸ στοιχεῖο γιὰ τὰ κατ' ἐξοχὴν μνημόσυνα εἶναι τὸ πένθος, τὰ κόλλυβα, τὸ παραστάσιμο, ἢ ἐξιδιασμένη πενθικὴ προσευχὴ, μὲ τίς νεκρώσιμες εὐχὲς καὶ τροπάρια ποὺ συναπαρτίζουν «μακρὰ καὶ περιπαθὴ ἀκολουθίαν», γεμάτη δεητικὲς καὶ θρηνητικὲς ἰκεσίες, δηλαδὴ «ἐκεῖνα ὅπου ἐγκαινίζουσιν, ἤτοι ἀνακαινίζουσι, τὸ μυστήριον καὶ τὸ πάθος τοῦ θανάτου, ὅθεν καὶ τελετὴ καὶ πρᾶξις ἱερὰ καὶ μυστηριώδης λέγονται»¹⁹⁷.

Ὁ θάνατος βιώνεται ἀπὸ τοὺς πιστοὺς ὡς μυστήριον φοβερότατο. Ἐνεὸς ὁ ἄνθρωπος, ἐμπρὸς στὸν βίαιον χωρισμὸ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος ἀπὸ τὴν πολυχρόνια ἀρμονικὴ συνύπαρξη, προσμετρᾷ τὰ ὅρια τῆς ὑπαρξῆς. Προσεγγίζει μόνον μὲ τὴν πίστη τὴν ἀφύσικη τομὴ τοῦ φυσικότατου δεσμοῦ τῆς ψυχοσωματικῆς ἐνότητάς του, κατὰ τὸ ἅγιο θέλημα τοῦ Θεοῦ. Ὁ - Κύριος, μέσα ἀπὸ τὸν θάνατον, τὴ γενέθλιο πασχάλια διάβαση τῶν χριστιανῶν, ὀδηγεῖ τὸν ἄνθρωπον στὸ «καθ' ὁμοίωσιν» καὶ ἀναμορφώνει μυστικὰ στὴν ὑπαρξὴ του τὸ ἀρχαῖον κάλλος, τὴν αἰώνια ὠραιότητα, ὀδηγώντας τὸν στὴν ἀθανασία, τὸν ἀγιασμό, τὴ θέωση καὶ τὸν συνδοξασμὸ τῆς θείας ἀναστημένης ζωῆς τῆς αἰωνίου Βασιλείας.

Ἡ βίωση τοῦ πένθους καὶ οἱ θρηνοὶ τῆς σωματικῆς ἀπώλειας δὲν εἶναι γιὰ τὸν χριστιανὸ τὸ ἀπελπιστικὸ ὑπαρξιακὸ ἀδιέξοδο τῶν μὴ ἐχόντων ἐσχατολογικὴ ἐλπίδα. Ὁ θάνατος μεταβάλλεται σὲ νέα γέννα καὶ γίνεται λυτρωτικὴ καὶ σωτήρια ἀπαρχὴ μπροστὰ στὴ δοξολογικὴ καὶ εὐχαριστιακὴ προοπτικὴ τοῦ αἰωνίου. Γίνεται φίλιον ὑποκείμενον τῆς θεοειδοῦς ὑπαρξῆς, δὲν ἐξαντικειμενοποιεῖται γινόμενος ψυχοπροβολικὰ ὑπόθεση μόνον τῶν ἄλλων. Ἀγγίζει μὲ τὴ μνήμη τοῦ φιλόανθρωπον τὸν ἀγωνιζόμενον -πιστὸ ἄνθρωπον καὶ τοῦ προβάλλει ἐμπειρικὰ τὴν πραγματικὴ ἀξία τῆς κα-θημερινῆς ζωῆς καὶ τὰ συγκεκριμένα περατὰ τῆς ὅρια.

Ἡ ζωὴ γίνεται χαρισματικὰ σπουδὴ στὸν θάνατον, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ εἶναι καὶ ὁ θάνατος ὄχι τὸ ζοφερὸ τέρας τῆς ἀνθρώπινης ὕλης, ἀλλὰ ἡ ἀναγωγὴ τῆς ὑπαρξῆς στὴν ἀλήθεια τῆς θείας ζωῆς, νὰ γίνῃ ἡ ὑψιστὴ καὶ ἡ πιὸ γνήσια σπουδὴ στὴ ζωὴ. Ἐτσι ἀντιμετώπισε ἡ Ὁρθοδοξία διαχρονικὰ καὶ τὸ μυστήριον τῆς ζωῆς καὶ τὸ μυστήριον τοῦ θανάτου. Οὔτε μὲ στωικὴ ἀδιαφορία καὶ ἀπάθεια, οὔτε μὲ δαιμονικὴ ἀπελπισία καὶ ἀπόγνωση, ἀλλὰ πάντα χαρμολυπικὰ καὶ σταυροαναστάσιμα. Τὸ ὧδε καὶ τὸ ἐπέκεινα συμφύρονται στὸ παρὸν τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ καὶ στὴ βιωματικὴ προοπτικὴ τῶν ἐσχάτων.

Ἡ ἐλπίδα τῆς συναναστάσεως μὲ τὸν Κύριον Ἰησοῦν Χριστόν, ὁ ὁποῖος ἔχει τὴν ἐξουσίαν τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου, εἶναι γιὰ τοὺς πιστεύοντες ἡ μόνη διέξοδος ἀπὸ τὰ φαινομενικὰ

ἀδιέξοδα κατὰ τὸ ὑλικὸ τέρμα τῆς ἀνθρώπινης σωματικῆς ὑπαρξῆς. Γιατί, μετέχοντας σὲ αὐτὴ τὴ δική Του ἀνάσταση, «τὰ ὀστᾶ τὰ γεγυμνωμένα» θὰ μετάσχουν στὴ νέα ζωὴ, θὰ ἀνακαινισθοῦν μὲ σύμπασα τὴν κτίση κατὰ τὴν ὥρα τῆς ἔνδοξης Δευτέρας Παρουσίας Του καὶ τῆς κοινῆς ἀναστάσεως τῶν ζώντων καὶ τῶν τεθνεώτων, κατὰ τὴν ὥρα ἐκείνη τὴ μοναδικὴ τῆς σιγῆς καὶ τοῦ θαύματος, μὲ μόνο στερεὸ θησαυρὸ καὶ πρόμαχο τὴ ζωοποιὸ μετουσία τοῦ Κυρια-κοῦ σώματος καὶ αἵματος τῆς θείας εὐχαριστίας.

4) Ἡ εὐχαριστιακὴ μετοχή.

Ἡ πληθωρικὰ μαρτυρούμενη σύνθεση Κυριακῆς καὶ εὐχαριστίας, στὴν πατερική καὶ λειτουργικὴ παράδοση τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, εὔρε τὴν τελεία καὶ ὀλοκληρωμένη ἐρμηνεία καὶ διερεύνηση τοῦ νοήματός της καὶ τοῦ βαθύτατου θεολογικοῦ, ἠθικοῦ, πνευματικοῦ καὶ λειτουργικοῦ περιεχομένου της, στὸ πλαίσιο τῶν περὶ τὴ θεία λατρεία ἐνασχολήσεων τῶν φιλοκαλικῶν πατέρων, καθὼς καὶ στὴν τελικὴ ἀποτύπωση τῆς πλούσιας λειτουργικῆς τους θεολογίας. Ἡ λειτουργικὴ αὐτὴ θεολογία, ποὺ συνθέτει ἄριστα τὴν ἱστορία καὶ τὴ θεωρία τῆς ὀρθοδόξου λατρείας, περιστρέφεται, ὅπως διὰ πολλῶν τεκμηρίων ἀποδεικνύεται, περὶ τοὺς δύο κυρίους ἄξονες τῆς λειτουργικῆς ζωῆς τῶν πιστῶν καὶ τοῦ μυσταγωγικοῦ βιώματος τῆς Ἐκκλησίας, τὴν ἀναστάσιμη Κυριακὴ, ὡς ὑπέριμη ἡμέρα τοῦ Κυρίου, καὶ τὴ θεία εὐχαριστία, ὡς τὸ ὑπέριμο μυστήριον τῆς πίστεως, τὸ κέντρο τῆς λατρείας, τὴν ἀρχὴ καὶ τὴν κατάληξη τῆς ἀληθοῦς καὶ ἀπλανοῦς χαρισματικῆς θεολογίας.

Οἱ Ὁρθόδοξοι δεσποτικὴ πανήγυρη ἄγουν ὄχι μόνο κατὰ τὴν κυριώ-νου-μη ἡμέρα τῆς ἀναστάσεως, ἀλλὰ καὶ σὲ κάθε ἐβδοματικὴ διὰ τῆς Κυριακῆς ἀνακύκλωση τοῦ Πάσχα. Πάσχα Κυρίου ὅμως ἐορτάζουν καὶ σὲ κάθε μία εὐχαριστιακὴ τους μετοχὴ μέσα στὸ πλαίσιο τῆς πασχάλιας ἀνάμνησης διὰ τῆς συνεχοῦς ἐπιτελέσεως τῆς θείας λειτουργίας καὶ τῆς ἀναιμάκτου θυσίας. Τὸ ἀναστάσιμο καὶ εὐχαριστιακὸ αὐτὸ ἦθος ὁδηγεῖ τοὺς πιστοὺς ἐκ τῶν ποικίλων θανατώσεων στὴ ζωοποιὸ συνανάσταση μὲ τὸν Χριστό, ἀπὸ τὴ γήϊνη φθαρτὴ καὶ θνητὴ ἀνθρώπινη φύση στὸν οὐράνιο καὶ αἰώνιο δοξασμὸ τῆς ὑπαρξῆς. Ἡ ἀνάσταση καὶ ἡ εὐχαριστία, ὡς βάσεις τῆς πίστεως, ὡς πηγὲς τῆς θεολογίας, ὡς βίωμα διηνεκὲς τῶν ἁγίων, ὡς βιωματικὴ προσδοκία ἐνώσεως μὲ τὸν ἀναστημένο Κύριο καὶ μετοχῆς στὸ ἐπουράνιο θυσιαστήριον, δὲν ὑπῆρξαν ποτὲ γιὰ τὴν Ἐκκλησία καὶ τὸ πλήρωμά της ἐσχατολογικὲς ἰδεοληψίες μιᾶς ψευδοῦς καὶ κατασκευασμένης ἠθικιστικῆς μελλοντολογίας.

Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ σημαίνει ἀναστημένη ζωὴ, πασχάλια εὐ-χα-ριστιακὴ βίωση καὶ μετουσία, ἄρα τελικὰ ἀναστημένο ἄνθρωπο καὶ λειτουργημένο βίον. Ζωὴ προσωπικῆς κοινωνίας μὲ τὸν Κύριο. Ζωὴ μὲ τὸν ἀδελφόν, ὡς σταυροαναστάσιμο ἄθλημα ἀγάπης καὶ ἐλευθερίας. Ζωὴ μὲ τὸ φῶς τοῦ Χριστοῦ, μακρὰ ἀπὸ τὶς παγιδεύσεις τῆς κοσμικῆς ἀλαζονικῆς πολυγνωσίας. Ζωὴ λειτουργημένη στὸν συνεχὴ ἁγιασμὸ τῶν θείων καὶ ἀχράντων μυστηρίων καὶ στὴν ὀλόθυμη ὑπαρξιακὴ προσδόκησι τῆς ἐσχάτης, ἀτελεύτητης καὶ αἰώνιας Κυριακῆς¹⁹⁸.

3. Τὰ ὑπόλοιπα λειτουργικὰ ζητήματα τῆς διδασκαλίας τῶν Κολλυβάδων.

Πέραν τῶν δύο καιρίων ἀξόνων τῆς λειτουργικῆς διδασκαλίας τῶν φιλοκαλικῶν πατέρων,

τῆς εὐχαριστίας δηλαδή καὶ τῆς Κυριακῆς, πού ἤδη ὅσον ἦταν δυνατὸν διεξοδικότερα ἀναλύθηκαν, ἡ θεματολογία τῶν λειτουργικῶν τους ἐνασχολήσεων ἀποτελεῖ ἕναν ἀπέραντο καὶ πολυανθὴ λειμών, ὁ ὁποῖος εἶναι ἀκατόρθωτο ἐδῶ καὶ τώρα νὰ παρουσιασθεῖ. Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, σὲ ἐτοιμαζόμενη εἰδική μονογραφία, θὰ καταγραφοῦν ἀναλυτικὰ καὶ θὰ βασανισθοῦν ἐπιστημονικὰ καὶ κριτικὰ ὅλα τὰ στοιχεῖα πού ἀπαρτίζουν, κατὰ τὴ γνώμη μας, τὸ σύμπαν τῆς λειτουργικῆς διδασκαλίας τῶν ἁγίων Κολλυβάδων.

Ἐδῶ, προαγγελτικά, θὰ μπορούσαμε νὰ καταρτίσουμε ἕναν σύντομο καὶ πυκνὸ κατάλογο τῶν θεμάτων αὐτῶν, ὅπως καταγράφονται στὶς κολλυβαδικές συγγραφές:

- 1) *Περὶ τῶν μυστηρίων* θεολογικά, ἱστορικολειτουργικά καὶ τελετουργικά στοιχεῖα, πού ἀνιχνεύονται κυρίως στὴ *Δογματικὴ Ἐπιτομὴ* τοῦ Ἀθανασίου Παρίου, στοῦ *Πηδάλιον* τοῦ Νικοδήμου Ἀγιορείτου καὶ στοῦ *Κανονικόν* τοῦ Χριστοφόρου Προδρομίτου.
- 2) *Περὶ τοῦ τρόπου ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν*, ὅπως ἀναλύεται στὴν *Ἐπιτομὴ τῶν Ἱερῶν κανόνων* τοῦ Νεοφύτου Κουσοκαλυβίτου. Ἡ διεισδυτικὴ ὀξύνοια τῶν λειτουργικῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Νεοφύτου ἐκπλήσσει καὶ τὸν σημερινὸ ἀναγνώστη καὶ ἐπιστήμονα τῆς θείας λατρείας, ὅσον ἀφορᾷ τὸ ζήτημα αὐτό, μὲ τὸ ὁποῖο ἀσχολήθηκαν καὶ ἀσχολοῦνται οἱ καθηγητὲς μακαριστοῦ Ἰωάννης Φουντούλης, Γεώργιος Φίλιας, Παναγιώτης Σκαλτσῆς καὶ π. Χρυσόστομος Νάσσης.
- 3) *Περὶ τοῦ τρόπου μεταδόσεως καὶ συμμετοχῆς στὴν εὐχαριστία.*
- 4) *Περὶ κληρικῶν τῆς Ἐκκλησίας, τῶν χειροθεσιῶν καὶ τῶν χειροτονιῶν τους, καθὼς καὶ περὶ τοῦ μοναχικοῦ σχήματος.*
- 5) *Περὶ καθαγιασμοῦ διὰ χρίσεως μύρου καὶ εἰδικῆς ἀκολουθίας ἢ μὴ τῶν ἱερῶν εἰκόνων καὶ τῶν σκευῶν τῆς λατρείας.*
- 6) *Περὶ καταλύσεως ἢ λύσεως τῆς νηστείας.*
- 7) *Περὶ τῆς εὐτάκτου τελέσεως τῆς θείας λειτουργίας, μὲ ἀναφορὲς στὴν ἀρχαία τάξη ἢ τὶς σύγχρονες τους ἀταξίες ἢ τὶς παραφθορὲς τῶν λειτουργικῶν κειμένων δι' ἀδοκίμων προσθέσεων.*
- 8) *Περὶ τῆς ἀκριβείας ἢ τῆς οικονομίας στὴ λειτουργικὴ πράξη (π.χ. ἑπταπάπαδον εὐχέλαιον).*
- 9) *Περὶ τῆς εὐτάκτου ἐπιτελέσεως τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου, μὲ τυπικολογικὲς παρατηρήσεις καίριες καὶ σοφὲς ἀπὸ τὸν ἅγιο Νικόδημο, ὁ ὁποῖος γνωρίζει καλὰ τὴ Διονυσιατικὴ τάξη, ἀλλὰ μπορεῖ φιλόφρονος καὶ ποιμαντικὰ νὰ οἰκονομεῖ καὶ τὴν ἐνοριακὴν πράξη.*
- 10) *Περὶ τῆς συγκροτήσεως τῶν Δεσποτοθεομητορικῶν ἑορτῶν, τῶν μνημῶν ἁγίων, συνόδων κ.λπ.*
- 11) *Περὶ τῆς λειτουργικῆς χρήσεως τοῦ Ψαλτηρίου στὴν ὀρθόδοξη λατρεία καὶ τῆς ὀρθῆς στιχολογίας τῶν ψαλμῶν.*
- 12) *Περὶ τῆς ἐρμηνείας λειτουργικῶν ὕμνων, μὲ καίριες παρατηρήσεις ἐπὶ ὕμνογραφημάτων καὶ ὕμνογράφων, πέραν τῆς πρωτοτύπου κολλυβαδικῆς ὕμνογραφικῆς παραγωγῆς (Νικόδημος - Ἀθανάσιος - Χριστοφόρος), πού ἀποτελεῖ μιὰ*

μικρή βιβλιοθήκη (μόνο στὸν Συναξαριστὴ τοῦ ἁγίου Νικοδήμου ἀνιχνεύσαμε 65 ἐξειδικασμένες ἀναφορές).

- 13) Περὶ ἱερῶν ναῶν, ἐγκαινίων, ἀντιμνησίων, σεβασμάτων, ἁγιασμάτων, προσκυνημάτων, θαυματουργῶν εἰκόνων, ἱερῶν λειψάνων, φυλακτηρίων περιγραφές σημαντικές καὶ παρατηρήσεις κριτικές.
 - 14) Περὶ τοῦ μεγάλου καὶ μικροῦ ἁγιασμοῦ.
 - 15) Περὶ ἐκκλησιαστικῶν καὶ μοναχικῶν διακονημάτων.
 - 16) Περὶ τῶν εὐχῶν τῆς θείας λατρείας, πέραν τῆς εὐχολογικῆς παραγωγῆς ἰδιαίτερα τοῦ ἰδίου τοῦ ἁγίου Νικοδήμου Ἁγιορείτου, καθὼς καὶ τῆς ὁμιλητικῆς - ἐγκωμιαστικῆς πρὸς τοὺς ἁγίους καταθέσεώς του.
 - 17) Περὶ τῆς σημασίας καὶ τῆς σπουδαιότητος τοῦ τυπικοῦ στὴ θεία λατρεία.
 - 18) Περὶ τῆς νοεράς καὶ ἀδιαλείπτου προσευχῆς τῆς νηπτικῆς καὶ ἀσκητικῆς παραδόσεως τῆς Ὁρθοδοξίας.
 - 19) Περὶ τοῦ ρόλου τοῦ Συναξαριστοῦ ἐνταγμένου λειτουργικὰ στὴν κοινὴ λατρεία τῶν μονῶν καὶ τῶν ἐνοριῶν.
 - 20) Περὶ τῆς οὐσίας, τοῦ χαρακτήρος καὶ τῆς θεολογίας τῆς λατρείας τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς λειτουργικῆς βιώσεως τῶν χριστιανῶν.
 - 21) Περὶ παραδόσεως καὶ ἀνανεώσεως στὰ λειτουργικὰ δρώμενα καὶ τὴν ἐν γένει λειτουργικὴ ζωὴ, καθὼς καὶ τὴ ζῶσα συμμετοχὴ τοῦ πλη-ρώματος σ' αὐτήν.
 - 22) Περὶ λειτουργικῶν ἐκτροπῶν Λατίνων καὶ Διαμαρτυρομένων.
- Καὶ ἄλλα πολλά.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

1. Κατὰ τὴν Τουρκοκρατία, ἐποχὴ ἐπικίνδυνων καὶ καταλυτικῶν τυποποιήσεων γιὰ τὴ θεία λατρεία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἐμφανίστηκε τὸ ἀναμορφωτικὸ καὶ ἡσυχαστικὸ κίνημα τῶν φιλοκαλικῶν Κολλυβάδων πατέρων. Ἡ χορεία τῶν ἁγιορειτῶν αὐτῶν ἁγίων ἀσχολήθηκε μὲ καίρια ζητήματα τῆς λατρείας, ὅπως ἡ θεία εὐχαριστία καὶ ἡ συχνότητα τῆς εὐχαριστιακῆς μετοχῆς, ἀλλὰ καὶ ὁ ἀναστάσιμος καὶ δεσποτικὸς χαρακτήρας τῆς Κυριακῆς ἡμέρας, ἡ ὁποία δὲν ἀποδέχεται πενθικὲς ἐκδηλώσεις.

Μὲ γνώση λιπαρῆ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς θεολογίας τῆς ὀρθοδόξου λατρείας, μὲ στέρεις θεμελιώσεις στὰ πηγαῖα κείμενα, ἀλλὰ καὶ μὲ φρόνημα ἐκκλησιαστικὸ καὶ βίωμα ἡσυχαστικὸ, ὑπερήσπισαν μέχρι διωγμῶν τὴν ἀποκαθαρμένη ἀπὸ νοθεύσεις καὶ παραχαράξεις σεβασμία λειτουργικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, παρεμβαίνοντας εὐεργετικὰ στὸ σύνολο σχεδὸν τῶν λειτουργικῶν προβληματισμῶν τοῦ 18ου αἰῶνος.

2. Οἱ Κολλυβάδες πατέρες, νεοησυχαστὲς καὶ φιλοκαλικοί, ἔζησαν στὸν δυσκολότερο γιὰ τὴν πνευματικὴ ταυτότητα καὶ γιὰ τὶς τύχες τοῦ Γένους 18ο αἰῶνα, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε καὶ ἄκρως

ἐπικίνδυνος γιὰ τὴν παραχάραξη τῆς λειτουργικῆς παραδόσεως τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἡ παρέμβασή τους στὴν παιδεία καὶ τὸν φωτισμὸ τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐμπλοκὴ τους στὶς δύο ἀγιορειτικὲς λειτουργικὲς ἔριδες (τῆς συχνότητος μετοχῆς στὴν εὐχαριστία καὶ τῆς τελέσεως ἢ μὴ μνημοσύνων κατὰ τὴν ἀναστάσιμη δεσποτικὴ ἡμέρα τῆς Κυριακῆς) ὑπῆρξε ἄκρως εὐεργετικὴ καὶ ἀνατρεπτικὴ προκαταλήψεων καὶ νοθεύσεων γιὰ τὴ θεία λατρεία καὶ τὴ λειτουργικὴ βίωση.

3. Ἡ θεία κοινωνία ὡς μυστήριον καὶ ἡ εὐχαριστιακὴ σύναξις τῶν πιστῶν ἀποτελοῦν τὸ κέντρο τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, τὴν ἀρχὴν καὶ τὴν κατάληξιν τῆς ἀληθοῦς Θεολογίας. Ἡ ἐμπροϋπόθετη ἀλλὰ καὶ συνεχὴς μετοχὴ στὰ εὐχαριστιακὰ δῶρα εἶναι δεσποτικὴ ἐντολὴ καὶ ἐγγυᾶται τὴν ἐνότητα τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, ἐνῶ ἡ ἀναίτια ἀποχὴ εἰσάγει διαλυτικὰ φαινόμενα καὶ προξενεῖ κινδύνους πνευματικοῦ θανάτου, ἀφοῦ στερεῖ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τὴν ἀληθὴ τῆς ζωοτροφία.

4. Ἡ Κυριακὴ, ὡς ἡμέρα ἀναστάσιμη, δοξαστικὴ, χαρμόσυνη καὶ δεσποτικὴ, δὲν ἐπιδέχεται νεκρικὲς καὶ πενθικὲς μνημεις καὶ ἐκδηλώσεις, ὅπως εἶναι τὰ μνημόσυνα, οἱ γονυκλισίαι καὶ ἡ νηστεία. Αὐτὰ, ὡς νοσηματοδοτημένοι φορεῖς πένθους, μετανοίας καὶ δουλικότητος, ἀποβάλλονται λειτουργικὰ ἀπὸ τὴν Κυριώνυμη ἡμέρα, ἡ ὁποία διακρατεῖ, σύμφωνα μὲ τὴν ἔρευνα στὰ σημαντικότερα πηγαῖα κείμενα τῆς ὀρθοδόξου λειτουργικῆς παραδόσεως, ὑψηλὰ καὶ πανάρχαια ἀναστάσιμα προνόμια.

5. Ἡ Κυριακὴ εἶναι τὸ ἑβδομαδιαῖον Πάσχα τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ κάθε τελεία θεία λειτουργία εἶναι πασχάλια ἀνάμνησις. Πρότασις τῶν σοφῶν Κολλυβάδων πατέρων δὲν εἶναι ἡ κατ' ἀνάγκην καὶ ἐνίοτε ἀπροϋπόθετη καθημερινὴ μετοχὴ τῆς μετάληψης, ἀλλὰ τουλάχιστον ἡ κατὰ Κυριακὴ καὶ τὶς παρεμπύπτουσες μεγάλες ἑορτὲς μετοχὴ τῶν πιστῶν στὰ εὐχαριστιακὰ δῶρα, εὐλαβικὰ καὶ ἐνεπίγνωστα. Ἡ σύνθεσις αὐτῆς Κυριακῆς, πασχάλιας χαρμοσύνης καὶ ζωοποιῶν εὐχαριστιακῆς μετοχῆς σφραγίζουσι ἀγιαστικὰ ὅλο τὸν βίον τῶν χριστιανῶν, τὸ «νῦν» τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὸ «ἀεὶ» τῆς Βασιλείας.

6. Πλὴν τῆς εὐχαριστίας καὶ τῶν ἀναστασίμων προνομίων τῆς Κυριακῆς, ἓνα ἄλλο ἀμέτρητον πλῆθος λειτουργικῶν θέσεων, προβληματισμῶν καὶ μαρτυριῶν ταμιεύεται στὰ Κολλυβαδικὰ συγγράμματα, ἰδιαίτερα τῶν πρωτεργατῶν τοῦ φιλοκαλικοῦ κινήματος Μακαρίου Νοταρᾶ, Νικοδήμου Ἀγιορείτου, Ἀθανασίου Παρίου, Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτου καὶ Χριστοφόρου Προδρομίτου. Ἡ ὀξύνοια, ἡ γνώσις, ἡ σοφία καὶ ἡ ἀγιωσύνη τῶν διδασκάλων ψαύει μετ' ἐπιστήμης τὸ σύμπαν σχεδὸν τῶν λειτουργικῶν ζητημάτων, τὰ ὁποῖα ἀπασχόλησαν τὴν ἐποχὴν τους ἀλλ' ἐνίοτε μὲ ἔντασις ἐξακολουθοῦν νὰ ἀπασχολοῦν καὶ τὴ σύγχρονη λειτουργικὴ ζωὴ καὶ βίωσις τῶν Ὁρθοδόξων.

7. Ἡ σύγχρονη λειτουργικὴ θεολογία καὶ ἔρευνα ὀφείλει πολλὰ στοὺς ἀγωνιστὰς αὐτοὺς καὶ πρωτοστάτας τῆς ἀναδείξεως τῆς ὠραιότητος, τῆς τάξεως, τῆς εὐσημοσύνης καὶ τῆς ἀπλανοῦς νοσηματοδότησης τῆς θείας λατρείας καὶ τῆς λειτουργικῆς βιώσεως τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ, γιὰ τὴν ἐποχὴν τους, ἀλλὰ πολὺ περισσότερο γιὰ τὸ σήμερον. Γιὰ τὴν ἔρευνα καὶ τὴν παρουσίαν τους ἐτοιμάζεται ἤδη ἐκτενὴς μονογραφικὴ κατάθεσις, ὡς συνέχεια καὶ συμπλήρωσις τῆς προηγηθείσης ὀγκώδους διατριβῆς τοῦ γράφοντος.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. ένδεικτικά Δ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, *Η Τουρκοκρατία. Εισαγωγή εις την νεωτέραν ιστορίαν του Έλληνισμού*, Αθήναι 1957. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ (Πρωτοπρ.), *Τουρκοκρατία. Οί Έλληνες στην Όθωμανική Αυτοκρατορία* [σειρά «αἶπος», 3], έκδ. Ακρίτας, Αθήνα 2¹⁹⁸⁹. Π. Ν. ΠΑΠΑΡΟΥΝΗ, *Τουρκοκρατία*, έκδ. Γρηγόρη χ.τ.χ.
2. Βλ. ένδεικτικά Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, «Σχέσεις του Αθωνικοῦ καὶ Θρακικοῦ μοναχισμοῦ. Κανονικολειτουργικά θέματα», *Άγιον Όρος καὶ Θράκη* [Παράρτημα Θρακικῆς Ἐπετηρίδας, 5], έκδ. Μορφωτικὸς Όμιλος Κομοτηνῆς - Κέντρο Θρακικῶν Μελετῶν, Κομοτηνῆ 2001, σσ. 83-84.
3. Βλ. Χ. ΤΖΩΓΑ, *Η περιὶ μνημοσύνων ἔρις ἐν Αγίῳ Όρει κατὰ τὸν ἡ' αἰῶνα*, ΕΕΘΣΘ [Παράρτημα ἀρ. 3], Θεσσαλονίκη 1969, σσ. 7-8 καὶ 10-11. Μ. ΓΕΔΕΩΝ, «Ἐκκλησία καὶ Ἐπιστήμη κατὰ τὸν ἡ' αἰῶνα», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 8 (1887-1888), σ. 283.
4. Βλ. Α. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗ, *Καππαδοκίας τύχαι. Διάλεξη ... κατὰ τὴν ἑορτὴ τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν στὸ Α.Π.Θ.*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 64. Περισσότερες ἀναλύσεις βλ. στὶς ἐξειδικασμένες μελέτες τοῦ ἰδίου καθηγητοῦ, «Ἡ πορεία τοῦ Γένους κατὰ τὴν Τουρκοκρατία καὶ ἡ ἐνότητα τοῦ Ἑλληνισμοῦ (Φορεῖς, Ἰδεολογία, Θεσμοί)», *Ξενία Ἰακώβω Ἀρχιεπισκόπῳ Βορείου καὶ Νοτίου Ἀμερικῆς. Ἐπὶ τῇ 25ετηρίδι τῆς Ἀρχιεπισκοπείας αὐτοῦ*, ἐποπτεία καὶ ἐπιμέλεια Α. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ καὶ Α. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗ, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 556-572. ΤΟΥ ἸΔΙΟΥ, *Ἡ τρίσημη ἐνότητα τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἀρχαιότητα - Βυζάντιο - Νέος Ἑλληνισμός*, έκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1991.
5. Βλ. ΑΛ. ΡΑΠΑΔΕΡΟΣ, *Metakenosis. Griechenlands Kulturelle Herausforderung durch die Aufklärung in der Sicht des Korais und des Oikonomos*, Meisenheim am Glan 2¹⁹⁷⁰.
6. Βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, *Παράδοση καὶ ἀλλοτρίωση*, έκδ. Δόμος, Αθήνα 2¹⁹⁸⁹, σ. 260.
7. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, έκδ. Ἑρμῆς, Αθήνα 4¹⁹⁸⁵. Π. ΚΟΝΔΥΛΗ, *Ὁ Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός. Οἱ φιλοσοφικὲς ἰδέες*, έκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1988. Π. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός. Οἱ πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἰδέες*, έκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996. Ἀναφορὰ στὸν δυτικὸ Διαφωτισμὸ βλ. Κ. ΑΚΡΙΒΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὸ κολλυβαδικὸ κίνημα. Ἡ τελευταία Φιλοκαλικὴ Ἀναγέννηση*, έκδ. Τέρτιος, Κατερίνη 2001, σσ. 19-29. Βλ. καὶ Α. ΑΓΓΕΛΟΥ, «Πρὸς τὴν ἀκμὴν τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ», *Μικρασιατικὰ Χρονικὰ* 7 (1957), σ. 1ἔξ.
8. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, *Παράδοση καὶ ἀλλοτρίωση*, ὅπ.π., σ. 13.
9. Ὅπ.π., σσ. 15-16.
10. Ὅπ.π., σσ. 31, 32, 33. Βλ. καὶ ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ ΔΕΛΗΔΗΜΟΥ (Ἀρχιμ.), *Εἰσαγωγή στὴν ἔκδοση τοῦ Πηδαλίου ἀπὸ τὶς έκδ. Β. Ρηγοπούλου*, Θεσσαλονίκη 1982, σσ. γ'-ε', ὅπου σχετικὴ καίρια ἀναφορὰ.
11. Βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, *Τουρκοκρατία*, ὅπ.π., σ. 152. Βλ. καὶ σ. 158, ὅπου δίδονται παραδείγματα παρόμοιων ἀθεϊστικῶν, ἀντικληρικῶν καὶ πολεμικῶν κατὰ τῆς Ἐκκλησίας

συγγραμμάτων, όπως π.χ. *Ὁ Ἀνώνυμος τοῦ 1789 ἐναντίον τῶν μυστηρίων, Ὁ Ρωσαγγλογάλλος (±1805), ἡ Ἑλ-ληνική Νομαρχία (1806), οἱ Στοχασμοὶ τοῦ Κρίτωνος (1819) καὶ τὰ καθαρὰ ἀντιχριστιανικὰ δημοσιεύματα τοῦ Χριστόδουλου Παμπέκη. Ὡς πρὸς τὸν ἀντικληρικαλισμὸ τῶν διαφωτιστῶν, ἀπαντητικὴ παρέμβαση ἔχουμε στὸ ἔργο τοῦ Π. ΓΕΩΡΓΑΝΤΖΗ, *Οἱ ἀρχιερεῖς καὶ τὸ εἰκοσιένα (ἀντίδραση ἢ προσφορά;)*, Ἐάνθη 1985, μὲ σημαντικὲς καὶ ἀξιοπρόσεκτες ἱστορικὲς καταγραφές.*

12. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, ὅπ.π., σ. 151.

13. Ὅπ.π., σ. 153.

14. ΒΛ. ΓΙΩΡΓΗ Θ. ΠΡΙΝΤΖΙΠΑ, *Λογάδες τοῦ Γένους* [Σειρά: Ἑλληνικὴ Παιδεία καὶ Παράδοση, ἀριθ. 4], ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 1985, σσ. 130, 139-140.

15. ΒΛ. CON. PAPOULIDIS, «Conservatisme et modernisme dans l'Église Orthodoxe ou XVIIIème et XIXème ss.», στὸ *Καιρὸς. Τόμος τιμητικὸς στὸν ὁμότιμο καθηγητὴ Δαμιανὸ Ἀθ. Δόϊκο. ΕΕΘΣΘ. Τμῆμα Θεολογίας - Νέα Σειρά, τόμ. 5*, Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 641-646. Καὶ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, «Ἡ δυναμικὴ τοῦ διαφωτισμοῦ στὴ δράση τῶν Κολλυβάδων», ἐφημερ. *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* (1-16.9.1995), σ. 13.

16. ΒΛ. Γ. ΜΑΝΤΖΑΡΙΑΔΗ, «Πνευματικὰ κινήματα τοῦ ὀρθοδόξου μοναχισμοῦ κατὰ τὴ δευτέρη χιλιετία καὶ ἐπιπτώσεις τους στὴν Ἐκκλησία καὶ τὴν κοινωνία», *Ἐκκλησιαστικὸς Κήρυκας. Θεολογικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Κιτίου*, τ. Ζ', Λάρισα 1994, σσ. 139-148. ΣΠ. ΜΑΚΡΗ, «Κολλυβάδες». *ΘΗΕ*, τ. 7, στ. 742-745. Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Νικόδημος Ἄγιορείτης ὁ Νάξιος καὶ τὸ Κίνημα τῶν Κολλυβάδων», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν*, τ. ΙΖ' (1996-2000), σσ. 46-77. ΒΛ. καὶ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΓΚΙΚΑ (Πρωτοπρ.), *Προϋποθέσεις καὶ συχνότητα προσελύσεως στὴ θ. μετάληψη. Ποιμαντικὴ προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 27.

17. ΒΛ. ΓΙΩΡΓΗ ΠΡΙΝΤΖΙΠΑ, ὅπ.π., σσ. 141-144.

18. ΒΛ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργικὰ Θέματα*, τ. Ζ', Θεσσαλονίκη 1986, σ. 19.

19. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργικὰ Θέματα*, τ. Η', Θεσσαλονίκη 1987, σ. 82.

20. ΒΛ. Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, «Σχέσεις τοῦ Ἀθωνικοῦ καὶ Θρακικοῦ μοναχισμοῦ. Κανονικολειτουργικὰ θέματα», ὅπ.π., σ. 84.

21. Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Κανόνες καὶ Λατρεία* [Σειρά: Κανονικὰ καὶ Λειτουργικὰ 1], ἐκδ. Μυγδονία, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 345.

22. Ὅπ.π., σ. 347. ΒΛ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ὁ Νομοκάνων Θεοκλήτου Καρατζᾶ τοῦ Καυσοκαλυβίτη. Ἡ ἐπίτομη μορφή*, ἐκδ. Γ. Δεδούση, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 26.

23. ΒΛ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργικὰ Θέματα (= ΛΘ)*, τ. Η', σ. 82. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *ΛΘ*, τ. Ζ', σσ. 12 καὶ 42-43. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Λειτουργικὴ Α'.* *Εἰσαγωγή στὴ θεία λατρεία*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 33.

24. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *ΛΘ*, τ. Η', σ. 83.

25. ΒΛ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, *Ἔργα 1. Μεγάλῃ Κατήχησις, ΟΗ'* (ἐπιμελεία ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ), ἐκδ. «Ὁρθόδοξος Κυψέλη», Θεσσαλονίκη 1987, σ. 296.

26. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος*, κεφ. ΠΗ'. PG 155, 268C.

27. ΒΛ. τὰ ἀκροτελεύτια εἰρηνοποιὰ συμπερασματικὰ κείμενα τοῦ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, Ἐν Βόλω 1971, σ. 117 καὶ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ὁμολογία πίστεως*, ἤτοι

ἀπολογία δικαιοσύνης, Ἐν Βενετία 1819, σσ. 32-33, 45, 46-48, 56, 91-92, 94.

28. Ἐπιτομή, εἴτε Συλλογή τῶν θείων τῆς πίστεως δογμάτων, Λειψία 1806, σσ. 359-374.

29. Ὁμολογία πίστεως, ἥτοι ἀπολογία δικαιοσύνης, ὅπ.π., σσ. 76-89.

30. Βλ. Κ. ΜΑΝΑΦΗ, «Ἀθανασίου τοῦ Παρίου ἀνέκδοτος Ἐπιστολή ἀντιρρήτικῆ γενομένη πρὸς τὴν παρά τινων περὶ τοῦ Κυριακοῦ σώματος κακοδοξίαν», στὸ Ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος. Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου (Πάρος 29 Σεπτεμβρίου - 4 Ὀκτωβρίου 1998), Πάρος 2000, σσ. 207-244.

31. Βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Εἰς τὴν θείαν λειτουργίαν*, ΛΘ', 1. ΕΠΕ. Φιλοκαλία 22, σ. 190.

32. ΙΓΝΑΤΙΟΥ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ, *Σμυρναίους VII*, βλ. στοῦ Β. ΜΟΥΣΤΑΚΗ, *Οἱ ἀποστολικοὶ πατέρες*, ἐκδ. «Ἀστήρ», Ἀθήναι 1953, σ. 210: «Εὐχαριστίας καὶ προσευχῆς ἀπέχονται, διὰ τὸ μὴ ὁμολογεῖν τὴν εὐχαριστίαν σάρκα εἶναι τοῦ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ». Ἐπίσης *Διδαχὴ IX*, ὅπ.π., σ. 18: «μηδεὶς δὲ φαγέτω μηδὲ πιέτω ἀπὸ τῆς εὐχαριστίας ὑμῶν, ἀλλ' οἱ βαπτισθέντες εἰς ὄνομα Κυρίου». Βλ. καὶ ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ ΛΥΩΝΟΣ, *Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως*, βιβλίον 5. PG 7, 1127 A-B: «καὶ προσλαμβανόμενα τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ εὐχαριστία γίνεται, ὅπερ ἐστὶ σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ». ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ, *Ἀπολογία Α'*, 66. PG 6, 428B: «καὶ ἡ τροφὴ αὕτη καλεῖται παρ' ἡμῖν εὐχαριστία», ὅπου οἰκειοῦται κατὰ χάριν ὁ «Θεὸς θεοῖς ἐνούμενος καὶ γνωριζόμενος», κατὰ τὸν ΓΡΗΓΟΡΙΟ ΘΕΟΛΟΓΟ. PG 36, 317C.

33. Πρβλ. *Ματθ.* κς' 26-29. *Μάρκ.* ιδ' 22-25. *Λουκ.* κβ' 15-20. *Ἰωάν.* ζ' 47-58. *Α' Κορ.* ια' 23-26.

34. ΑΜΒΡΟΣΙΟΥ ΣΤΑΥΡΙΝΟΥ (Μητροπ. πρώην Καισαρείας), *Αἱ ἀρχαῖο-τάται καὶ αἱ σύγχρονοι λειτουργίαι τῶν κυριωτέρων τοῦ Χριστοῦ Ἐκ-κλησιῶν* [Λειτουργικὰ Βλατάδων, 4], ἐπιμελεία ΑΡΧΙΜ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 32 ἔξ. Βλ. καὶ Χ. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΥ, *Δογματικὴ τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, ἐκδ. «Ἀστήρ», Ἀθήναι 21956, σσ. 344-376. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Δογματικὴ*, τ. Γ', ἐκδ. «Ὁ Σωτῆρ», Ἀθήναι 21979, σσ. 142-238. Ν. ΜΑΤΣΟΥΚΑ, *Δογματικὴ καὶ συμβολικὴ θεολογία Β'.* Ἐκθεση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως [Φιλοσοφικὴ καὶ Θεολογικὴ Βιβλιοθήκη, ἀριθ. 3], ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 484-489. Ἐνδιαφέρουσες σχετικὲς ἱστορικο-λειτουργικὲς καὶ ἱστορικο-δογματικὲς ἀναλύσεις βλ. στὴν διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ ΕΥΑΓΓ. ΖΟΥΜΑ, *Οἱ θεολογικὲς προϋποθέσεις τῆς εὐχαριστιακῆς ἐπικλήσεως*, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 50-60. Βλ. καὶ τὴν ἀξιόλογη ἐργασία τοῦ ἀρχιμ. ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ θεία Εὐχαριστία. Μυστήριον Μυστηρίων*, ἐκδ. «Ἀποστολικῆς Διακονίας», Ἀθήνα 1994. Ἐπίσης βλ. Ι. ΚΑΡΜΠΗ, «Εὐχαριστία Θεία», στὴν *ΘΗΕ*, τ. 5, σσ. 1119-1131.

35. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Χρηστοθήθεια τῶν Χριστιανῶν*, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου (φωτοαναστατικὴ τῆς ὑπὸ Σωτηρίου Ν. Σχοινᾶ γενομένης τετάρτης ἐκδόσεως), Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 110β, 293α-β, 299α, 303α, 306α, 310α, 316α. Βλ. καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ (Ἀρχιμ.), *Ἡ θεία εὐχαριστία καὶ τὰ προνόμια τῆς Κυριακῆς κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν Κολλυβάδων* [Σειρά: Κανονικὰ καὶ Λειτουργικὰ 7], ἐκδ. Μυγδονία, Θεσσαλονίκη 32008, σ. 51.

36. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, ὅπ.π., σσ. 53-89, ὅπου ἐκτενὴς ἐξειδικιασμένη ἀναφορὰ καὶ ἀνάλυση θεολογικὴ καὶ λειτουργικὴ πάνω σὲ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα αἰρετικῶν

εὐχαριστιακῶν παρατροπῶν, ὅπως τὰ ἄζυμα τῶν Λατίνων καὶ Ἀρμενίων, ὁ ἄκρατος οἶνος τῶν Ἀρμενίων, ὁ κυκλοτερῆς ἄζυμος ἀμνός τῶν Δυτικῶν, ὁ ὄρος «μετουσίωσις» ἀντὶ «μεταβολῆς» γιὰ τὸν ἀγιασμό τῶν δώρων, ἡ ὥρα τῆς μεταβολῆς τῶν εὐχαριστιακῶν εἰδῶν, ἡ διὰ ἀκρίτων προσθέσεων παραφθορὰ τῶν λειτουργικῶν εὐχῶν, ἡ ἀνακίνηση τοῦ ζητήματος περὶ τοῦ φθαροῦ ἢ ἀφθάρτου τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ στὴν κοινωνία, τὸ ζήτημα ἂν ὅλος ὁ Χριστὸς εἶναι καὶ στὸν ἐλάχιστο μαργαρίτη καὶ στὴν ἐλάχιστη ρανίδα κ.λπ.

37. ΒΛ. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Ερμηνεία*, πη'. PG 155, 737D. ΒΛ. ἐπίσης στὸ ἴδιο, στ. 733C-736D: Ὅπως διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ ἱερέως ἀγιοπνευματικῆς ἐπικλήσεως τελειοῦνται πάντα τὰ ἄλλα μυστήρια πρὸς ἀγιασμό τῶν πιστῶν, «οὕτω καὶ τὸ γενέσθαι τὸν ἄρτον καὶ τὸ ποτήριον σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ, ἀπὸ τῶν ἱερατικῶν πιστευόμεν σαφῶς ἐνεργεῖσθαι εὐχῶν καὶ τελειοῦσθαι τῇ τοῦ σταυροῦ σφραγίδι καὶ τῇ ἐπικλήσει τοῦ ἁγίου Πνεύματος, τῶν Κυριακῶν φωνῶν, τὸ *Λάβετε, φάγετε καὶ πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες καὶ Τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν*, τοῖς ἀποστόλοις καὶ τοῖς τῆς χάριτος αὐτῶν διαδόχοις ἅπαξ τοῦτο παρασχουσῶν, δύνασθαι διὰ τῶν εὐχῶν ἐνεργεῖν». ΒΛ. καὶ στὸ ἴδιο, PG 155, 740A: «Ταῦτα γὰρ πάντα διὰ τῶν ἱερατικῶν εὐχῶν ἐνεργεῖται». ΒΛ. καὶ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΑ, *Εἰς τὴν θεῖαν λειτουργίαν*, Λ'. ΕΠΕ. *Φιλοκαλία* 22, σσ. 146-156, ὅπου πολλὰ σχετικὰ καὶ σημαντικά.

38. ΒΛ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, *Ἐπιτομή ...*, ὅπ.π., σ. 370. ΒΛ. καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Ερμηνεία εἰς τὰς ἸΔ' Ἐπιστολάς τοῦ ἀποστόλου Παύλου*, τ. Α', ἐκδ. «Ὁρθόδοξος Κυψέλη» Θεσσαλονίκη 31989, σ. 563, σημ. 231.

39. ΒΛ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Συναξαριστής ...*, τ. 2, ἐκδ. «Ὁρθόδοξος Κυψέλη», Θεσσαλονίκη 1981, σ. 74. Καὶ στὸ ἴδιο, τ. 3, Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 84 καὶ 151.

40. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., τ. 1, σ. 309: «Καὶ σμίξαντες τὸ μαρτυρικὸν αὐτοῦ αἷμα μετὰ τὸ μυστικὸν καὶ θεῖον αἷμα τοῦ Κυρίου, παρέπεμψαν αὐτόν, χωρὶς νὰ θέλουν, θυσίαν εἰς τὸν Θεόν». Δηλαδή ἡ θυσία τῶν μαρτύρων καὶ ἡ ἔκχυση τοῦ αἵματός των λογίζεται ὡς μίμηση τῆς θυσίας τοῦ ἀμώμου ἀμνοῦ καὶ νικητικὸς στέφανός τους.

41. ΒΛ. ὅπ.π., σ. 317.

42. Πρβλ. Ἐβρ. ιβ' 2. β' 10. Πράξ. γ' 15. ε' 31.

43. *Διάλογος*, κεφ. ΞΗ'. PG 155, 233C.

44. *Διάλογος*, κεφ. ΘΘ'. PG 155, 300B.

45. ΒΛ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, ὅπ.π., σσ. 95-136.

46. Περὶ αὐτῶν βλ. ἀναλυτικὰ στὴ μελέτη τοῦ Ξ. ΠΑΠΑΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, «Ὅροι καὶ προϋποθέσεις διὰ τὴν συμμετοχὴν εἰς τὴν θεῖαν εὐχαριστίαν, ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου», στὴν ΕΕΘΣΠΑ. *Τιμητικὸν ἀφιέρωμα εἰς Βασίλειον Λ. Δεντάκην*, τ. ΚΗ' (1989), σσ. 663-718. Καὶ ΕΕΘΣΠΑ. *Τιμητικὸν ἀφιέρωμα εἰς Σάββαν Χρ. Αγουρίδην*, τ. ΚΘ' (1994), σσ. 405-447. ΒΛ. καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, ὅπ.π., σσ. 95-96.

47. Γιὰ τὴ δύναμη τῆς μετανοίας βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΜΟΨΟΥΕΣΤΙΑΣ, *Εἰς τὴν Α' πρὸς Κορινθίους*, κεφ. ΙΑ', στίχ. λδ'. PG 66, 889D. ΙΣΙΔΩΡΟΥ ΠΗΛΟΥΣΙΩΤΟΥ, *Ἐπιστολὴ ἸΔ'*. Θεοκτίστῳ. PG 78, 741. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΣΙΝΑΪΤΟΥ, *Λόγος περὶ τῆς ἁγίας συνάξεως*. PG 89, 829 καὶ 848. ΦΩΤΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Εἰς Ἀμφιλόχιον*. Ἐρώτησις ΟΓ'. PG 101, 456. ΝΕΟΦΥΤΟΥ

ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Περί τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως* (εἰσαγωγή-κείμενον ἀνέκδοτον-σχόλια ὑπὸ ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ), ἐκδ. Τήνος, Ἀθῆναι χ.χ., σσ. 59, 69, 105, 110. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Λόρατος πόλεμος*, ἐκδ. «Φῶς», Ἀθῆναι 1977, σ. 196.

48. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, ὅπ.π., σ. 102.

49. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Λόρατος πόλεμος*, ὅπ.π., σ. 196.

50. Ὅπ.π., σσ. 196-197.

51. Γιὰ τὴν εὐλάβεια, τὸν φόβο τοῦ Θεοῦ καὶ τὸν πόθο μετοχῆς ὡς προῦ-ποθέσεις εὐχαριστιακῆς προσελεύσεως βλ. καὶ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Ἑρμηνεία* ϑθ'. PG 155, 744D-745B.

52. Βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, *Μικρὰ Κατήχησις*, ΝΘ' (59), ὅπ.π., σ. 159. Ἐπίσης *Κατήχησις* ΕΖ' (67), ὅπ.π., σ. 176, ὅπου λέγει ὅτι τὸ διὰ τῆς μεταλήψεως «καθ' ἐκάστην ἡμέραν ἐπιτελούμενον πάσχα» τὸ καθιστοῦν δυνατὸ «ὁ καθαρισμὸς τῶν ἀμαρτιῶν, ὁ συντριμμὸς τῆς καρδίας, τὸ τῆς κατανύξεως δάκρυον, τὸ τοῦ συνειδότος καθαρὸν». Βλ. καὶ ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς τὸν μακάριον Φιλολόγιον. Λόγος* ζ'. PG 48, 755: «Νῦν δὲ εἰς τοσοῦτο ἀνοίας καὶ καταφρονήσεως πολλοὶ τῶν πιστῶν ἐηλάκασι, ὡς καὶ μυρίων γέμοντες κακῶν καὶ μηδεμίαν ὄλως ἑαυτῶν ἐπιμέλειαν ποιούμενοι, ἀπλῶς καὶ ὡς ἔτυχεν ἐν ταῖς ἐορταῖς τῆ τραπέζῃ ταύτῃ προσέρχονται, οὐκ εἰδότες ὅτι καιρὸς κοινωνίας οὐχ ἐορτῆ καὶ πανήγυρις, ἀλλὰ συνειδὸς καθαρὸν καὶ βίος ἐγκλημάτων ἀπηλλαγμένος». Βλ. καὶ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ὁμιλία* ζ'. *Περί νηστείας*. PG 49, 322: «ἐνδον ἐν τῷ συνειδότι, μηδενὸς παρόντος πλην τοῦ τὰ πάντα ὀρῶντος Θεοῦ, ποιῶ τὴν κρίσιν καὶ τῶν ἀμαρτημάτων τὴν ἐξέτασιν· καὶ πάντα τὸν βίον ἀναλογιζόμενος ὑπὸ τοῦ νοῦ τὸ κριτήριον ἄγε τὰ ἀμαρτήματα· διόρθου τὰ πλημμελήματα καὶ οὕτω, μετὰ καθαρῶ τοῦ συνειδότος, τῆς ἱεραῦς ἅπτου τραπέζης καὶ τῆς ἀγίας μέτεχε θυσίας». ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ὁμιλία* Α'. *Εἰς τὴν ἀγίαν Πεντηκοστήν*. PG 50, 455: «Οὐ καιρὸς ποιεῖ ἐορτήν, ἀλλὰ συνειδὸς καθαρὸν· ἐορτῆ γὰρ οὐδὲν ἕτερόν ἐστιν, ἀλλ' ἡ εὐφροσύνη· εὐφροσύνην δὲ πνευματικὴν καὶ νοερὰν οὐδὲν ἄλλο ποιεῖ, ἀλλ' ἡ συνειδὸς πράξεων ἀγαθῶν· ὁ δὲ συνειδὸς ἔχων ἀγαθὸν καὶ πράξεις τοιαύτας ἀεὶ ἐορτάζειν δύναται». Καὶ *Εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους. Ὁμιλία* ΙΖ'. PG 63, 131-132: «Τί οὖν; τίνας ἀποδεξόμεθα; (στὴ μετάληψη ἐννοεῖται) ... Οὔτε τοὺς ἅπαξ, οὔτε τοὺς πολλάκις, οὔτε τοὺς ὀλιγάκις, ἀλλὰ τοὺς μετὰ καθαρῶ τοῦ συνειδότος, τοὺς μετὰ καθαρῶς καρδίας, τοὺς μετὰ βίου ἀλήπτου». Βλ. καὶ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 47: «Οὐδὲ γὰρ οὐδ' αὐτὸς ὁ θεῖος Χρυσόστομος ... διδάσκων, τελείου καὶ ἀτελοῦς διαφορὰν εἰσάγει, ἀλλὰ μόνον κεκαθαρμένου ἢ καθαιρομένου τὴν συνείδησιν». Γενικὰ γιὰ τὴν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καθαρότητα τῆς συνειδήσεως βλ. Β. ΤΣΑΚΩΝΑ, *Ἡ περὶ συνειδήσεως διδασκαλία τοῦ ἀποστόλου Παύλου*, ἐν Ἀθήναις 1968, σσ. 99-102. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, *Ἡ συνείδησις. Σχέδιο διδασκαλίας μαθήματος Θρησκευτικῶν* (Διορθωμένο, βελτιωμένο καὶ ἀνατυπωμένο κείμενο ἀπὸ τὸ περιοδικὸ τῆς Π.Ε.Θ. *Κοινωνία* ΛΔ', τευχ. 2, Ἀπρίλιος-Ἰούνιος 1991, σσ. 168-178), Θεσσαλονίκη 1992.

53. Βλ. ἐνδεικτικὰ Πηδάλιον τῆς νοητῆς Νηὸς τῆς μιᾶς, ἀγίας, καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς τῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησίας, ἐκδ. «Ἀστήρ», Ἀθῆναι 71970, σσ. 550-551, 547-549. Βλ. καὶ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΣΙΝΑΪΤΟΥ, *Ἑρωτήσεις καὶ ἀποκρίσεις Η' Ἐκ πόσων τρόπων ἡ πορνεία καὶ οἱ ἐνυπνιασμοὶ ἐν τῷ*

ἀνθρώπων γίνονται; PG 89, 389-409. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, Κανονική ἐπιστολή πρὸς Ἀμμοῦν μονάζοντα, στὸ Πηδάλιον, ὄπ.π., σσ. 576-577. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, Ἀποκρίσεις πρὸς τὸν Πενταπόλεως Γαβριὴλ ΙΔ' καὶ ΙΕ'. PG 155, 865B. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, Ὅροι κατ' ἐπιτομὴν ΤΘ'. ΕΠΕ 9, σ. 388.

54. Βλ. Γ. ΡΑΛΛΗ-Μ. ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, Ἀθήνησιν 1852 (ἀνατ. 1966), τ. Δ', σσ. 456-457.

55. Βλ. Πηδάλιον, σ. 230, ὑπόσημ. 1.

56. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, ὄπ.π., σσ. 132-133.

57. Πρβλ. Ρωμ. α' 26.

58. Βλ. Πηδάλιον, σσ. 243-245, 487 καὶ 491, ὅπου οἱ σχετικὲς προβλέψεις τοῦ κθ' κανόνα τῆς Σ' Οἰκουμενικῆς καὶ τῶν μα', μζ' τῆς ἐν Καρθαγένῃ. Βλ. καὶ Τ. ΘΕΜΕΛΗ, «Ἡ πρὸ τῆς θείας κοινωνίας νηστεία», *Νέα Σιών* 9 (1909), σσ. 138-139.

59. Βλ. Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, «Ἡ κανονικὴ παράδοση περὶ τῆς θείας λειτουργίας», στὸ *Κανόνες καὶ Λατρεία*, ὄπ.π., σ. 350. Βλ. καὶ Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Ἀπαντήσεις εἰς Λειτουργικὰς Ἀπορίας (= ΑΛΑ)*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1973, σ. 121. ΑΛΑ, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1976, σ. 56.

60. Βλ. Πηδάλιον, σσ. 245 καὶ 674.

61. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ΑΛΑ, τ. Α', σ. 119 ἐξ., καὶ τ. Β', Θεσσαλονίκη 1975, σ. 153 ἐξ. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Ἡ εὐχαριστιακὴ συμμετοχὴ ἐν Ἁγίῳ Ὄρει*, Ἅγιον Ὄρος - Ἀθήναι 1972, σ. 164, ὑπόσημ. 123, καὶ σ. 185. Βλ. καὶ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Ἐπιτομὴ Τερῶν Κανόνων*, ἐπιμελεία ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ (*Ἀπάνθισμα*, τ. Α'), ἐκδ. «Ἀστήρ», Ἀθήναι 2002, σ. 131.

62. Βλ. Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, «Τὸ Πηδάλιον σὲ σχέση μὲ παλαιότερες νομοκανονικὲς συλλογές», στὸ *Κανόνες καὶ Λατρεία*, ὄπ.π., σ. 177. Καὶ «Ἡ κανονικὴ παράδοση περὶ τῆς θείας λειτουργίας», ὄπ.π., σσ. 351-353.

63. Βλ. P. GAUTIER, «Le typicon de la Théotokos Évergétis», στὸ *Revue des Études Byzantines* 40 (1982), σσ. 5-101.

64. Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, ὄπ.π., σσ. 177-178. Γιὰ τὴν ἀρχαία νηστεία τῶν δύο ἡμερῶν, βλ. *Διδαχὴ* 8, 1. ΒΕΠΕΣ, τ. 2, σσ. 217-218.

65. Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, ὄπ.π., σ. 178, ὅπου καὶ βιβλιογραφικὲς ἀναφορές.

66. Ὅπ.π., σ. 351. Βλ. καὶ ΙΩΑΝΝΟΥ ΦΟΥΡΝΗ, *Λόγος περὶ τῆς ὑπαλλαγῆς τῆς μεταλήψεως τῶν ἁγιασμάτων τοῦ Χριστοῦ*, στοῦ Γ. ΘΕΟΔΩΡΟΥΔΗ, *Ἰωάννης Φουρνῆς καὶ αἱ θεολογικαὶ ἀντιλήψεις αὐτοῦ*, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 77-84. Τὸ παραπάνω κείμενο τοῦ Φουρνῆ ἐσφαλμένῃ ἀποδόθηκε στὸν Μιχαὴλ Ὁξεῖτη ἀπὸ τὸν Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Ἀρχεῖον Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας*, τ. Α', ἐν Κωνσταντινουπόλει 1911, σσ. 36-42. Βλ. ALLATIUS, *De Ecclesiae Occidentalis atque Orientalis perpetua consensione*, Κολωνία 1648, σσ. 1153-1156 (= ἀναστατικὴ 1970, Cregg International Publishers Limited, with an introduction by KALLISTOS TIMOTHY WARE). Βλ. καὶ Κ. ΠΙΤΣΑΚΗ, «<Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου> ἀνέκδοτη “πραγματεία” περὶ νηστειῶν», στὴν *Ἐπετηρίδα Κέντρου Ἐρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* 18 (1971), σ. 238. ΣΕΒΑΣΤΟΥ ΚΥΜΙΝΗΤΟΥ, *Κανονικαὶ ἀποκρίσεις*, στοῦ Μ. ΓΕΔΕΩΝ, ὄπ.π., σσ. 307-311.

67. Βλ. *Κυριακοδρόμιον Εὐαγγελίων, Ὁμιλία εἰς τὴν Δ' Κυριακὴν τοῦ Ματθαίου*, Μόσχα 1796, σσ. 181β καὶ 184β. Βλ. καὶ στοῦ Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, «Σχέσεις τοῦ Ἀθωνικοῦ καὶ Θρακικοῦ μοναχισμοῦ. Κανονικολειτουργικὰ θέματα», στὸ *Ἅγιον Ὄρος καὶ Θράκη* [Παράρτημα Θρακικῆς Ἐπετηρίδας, 5], ἔκδ. Μορφωτικοῦ Ὁμίλου Κομοτηνῆς - Κέντρου Θρακικῶν Μελετῶν, Κομοτηνὴ 2001, σσ. 84-85, ὅπου παρατίθεται κείμενο ἀπὸ νεότερο ἀθωνικὸ Τυπικὸ τῆς μονῆς Φιλοθέου (10' αἰ.) ποὺ ἐκφράζει χαρακτηριστικὰ τὸ τυποποιητικὸ γιὰ τὰ εὐχαριστιακὰ ζητήματα πνεῦμα τῆς Τουρκοκρατίας.

68. Βλ. ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΘΕΟΤΟΚΗ, ὅπ.π., σ. 181. Βλ. καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σ. 230, ὑποσημ. 1, στήλη β: «Ἐντεῦθεν συμπεραίνομεν ἐκ τοῦ μείζονος τὸ ἔλαττον, ὅτι, ἂν ἦναι ἀρκετὴ εἰς ἐτοιμασίαν τῆς θείας κοινωνίας ἢ τριήμερος ἀποχὴ τῆς σαρκικῆς μίξεως, πολλῶ μᾶλλον εἶναι ἀρκετὴ εἰς αὐτὴν ἢ τριήμερος νηστεία. Καὶ μ' ὅλον ὅπου ἀπὸ τοὺς θείους κανόνας νηστεία πρὸ τῆς μεταλήψεως οὐ διορίζεται· οἱ δυνάμενοι δὲ νηστεύειν πρὸ αὐτῆς καὶ ὀλόκληρον ἑβδομάδα καλῶς ποιούσιν».

69. ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΘΕΟΤΟΚΗ, *Λόγοι εἰς τὴν ἀγίαν καὶ μεγάλην Τεσσαρακοστὴν, Εἰς τὴν πέμπτην Κυριακὴν τῶν Νηστειῶν*, Λειψία 1766, σ. 55 ἔξ.

70. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Ἀόρατος πόλεμος*, ὅπ.π., σ. 196. *Ἑορτοδρόμιον*, ἔκδ. «Ὁρθόδοξος Κυψέλη», Θεσσαλονίκη ³1987, τ. Α', σ. 68. *Πνευματικὰ Γυμνάσματα*, ἔκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη ⁷1991, σσ. 220-221. Ἐπίσης ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Ἐπιτομὴ Τερῶν Κανόνων*, ὅπ.π., σ. 131.

71. Βλ. καὶ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΓΚΙΚΑ (Πρωτοπρ.), *Προϋποθέσεις καὶ συχνότητα προσελεύσεως στὴ θ. μετάληψη. Ποιμαντικὴ προσέγγιση*, ὅπ.π., σσ. 36-39, ὅπου γίνεται ἀναφορὰ σὲ παραχαράξεις τῶν θέσεων τοῦ Συμεῶν Θεσσαλονίκης, ποὺ ἔγιναν στὴν ἔκδοσιν «*Τοῦ Μακαρίου Συμεῶν Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τὰ ἅπαντα ... τύποις δὲ ἐκδοθέντα φιλοτίμῳ δαπάνῃ καὶ φιλοπόνῳ ἐπιστάσιᾳ Πολυζῶν Λαμπανιτζιώτου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, 1791, ἐν Λειψία τῆς Σαξονίας „ΑΨΣΑ*», γιὰ νὰ ὑποστηριχθεῖ ἡ ἀμάρτυρη στὶς ἐπίσημες πηγές τριήμερη προευχαριστιακὴ νηστεία.

72. Βλ. ὅπου στὶς προηγηθεῖσες ὑποσημειώσεις 68 καὶ 70.

73. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *ΑΛΑ*, τ. Α', ὅπ.π., σ. 122. Βλ. καὶ *ΑΛΑ*, τ. Β', ὅπ.π., σ. 154: «Σκοπός μας πρέπει νὰ εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς Ἐκκλησίας, τὸ νὰ ἐλκύσωμε δηλαδὴ τοὺς πιστοὺς πρὸς τὸ μυστήριον τῆς ζωῆς καὶ ὄχι νὰ τοὺς ἀπομακρύνωμε ... Ἄν θέλωμε νὰ ἰδοῦμε ἀντικειμενικὰ τὰ πράγματα, πρέπει νὰ ὁμολογήσωμε ὅτι ἡ τριήμερος νηστεία ἀποτελεῖ ἓνα ἀνασταλτικὸ ἐμπόδιο γιὰ τὴν προσέλευσιν τῶν πιστῶν στὴν θείαν κοινωνίαν. Ἡ νηστεία δὲν εἶναι εὐκόλα δυνατὴ σὲ ἀνθρώπους ποὺ ζοῦν μέσα στὸν κόσμον καὶ στὴν οἰκογένειαν καὶ ἐργάζονται σκληρὰ γιὰ τὸ ψωμί των. Ἐξ ἄλλου οἱ θερμότεροι πιστοὶ ποὺ κοινωνοῦν συχνότερα, καὶ σ' αὐτὸ πρέπει νὰ κατατείνουν ὅλες μας οἱ προσπάθειες, εἶναι πρακτικῶς ἀδύνατον νὰ νηστεύουν τρεῖς ἡμέρες τὴν ἑβδομάδα ἢ τὸ δεκαπενθήμερον, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς διατεταγμένους ἐκκλησιαστικὰς νηστείας, γιὰ νὰ προσέλθουν στὸ μυστήριον. Ὁ πνευματικὸς γνωρίζει τὶς περιπτώσεις τοῦ καθ' ἑνὸς προσωπικὰ καὶ θὰ ρυθμίζῃ ἀτομικὰ τί πρέπει ἰδιαίτερος ὁ καθένας νὰ τηρῇ καὶ ἂν τὸ κρίνῃ

σκοπίμο νὰ συνδυάζη καὶ τὴν νεωτέρα πολυήμερο νηστεία».

74. ΒΛ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Εορτοδρόμιον*, ὅπ.π., τ. Α', σσ. 68-69.

75. ΒΛ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, ὅπ.π., σ. 157. Τὴ βιβλιογραφία βλ. σ. 613 ἔξ. Τὴ συστηματικὴ καὶ ἐκτενὴ βάσανο τῶν πηγῶν, ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς συχνότητος μετοχῆς στὴ μετάληψη, βλ. στίς σσ. 158-408.

76. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΜΕΘΩΝΗΣ, *Πρὸς τοὺς διστάζοντας καὶ λέγοντας ὅτι ὁ ἱερούργουμένος ἄρτος καὶ οἶνος οὐκ ἐστὶ σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*. PG 135, 512B.

77. *Εἰς τὴν θεῖαν λειτουργίαν*, ΜΓ', 10. ΕΠΕ. *Φιλοκαλία* 22, σ. 202: «Εἰ δέ τις δυνάμενος οὐ προσέλθοι τῇ τραπέζῃ, τοῦτον τοῦ παρ' αὐτοῖς ἁγιασμοῦ τυχεῖν παντελῶς ἀδύνατον· οὐχ ὅτι οὐ προσῆλθεν ἀπλῶς, ἀλλ' ὅτι δυνάμενος οὐ προσῆλθε· καὶ διὰ τοῦτο δηλὸς ἐστὶν ὅτι τῶν ὀφειλομένων ἀγαθῶν τοῖς μυστηρίοις ἔρημον ἔχει τὴν ψυχὴν».

78. Ὅπ.π., ΜΓ', 11, σ. 204: «Τίς γὰρ ὁρμὴ καὶ προθυμία περὶ τὴν τράπεζαν παρὰ τῶν δυναμένῳ ῥαδίως δραμεῖν ἐπ' αὐτὴν καὶ μὴ βουλομένῳ; Τίς δὲ πίστις πρὸς Θεὸν παρὰ τῶν μὴ φοβουμένῳ τὴν ἐν τοῖς ῥήμασι τοῦ Κυρίου κειμένην ἀπειλήν, τοῖς τὸ δεῖπνον τοῦτο περιορῶσι; Πῶς δ' ἂν πιστευθεῖ φιλεῖν ὁ, λαβεῖν ἔξόν, οὐ λαμβάνει;». Βλ. καὶ ὅπ.π., ΜΖ', 7, σ. 220: «καὶ ἡ μετάληψις τῶν ἁγιασμάτων οὐδὲν ὄφελος οἴσει τοῖς πιστοῖς μεταλαμβάνουσι χωρὶς πίστεως».

79. Ὅπ.π., Ν', 13, σ. 236: «Τὸ μὲν γὰρ ἔργον τῆς μυσταγωγίας καὶ τὸ τέλος, ἦτοι τὸ ἁγιασθῆναι τὰ δῶρα καὶ ἀγιάσαι τοὺς πιστοὺς ...».

80. Ὅπ.π., ΝΔ', 1, σ. 256: «Ὁ δὲ ἱερεὺς τοὺς μεταλαμβάνοντας τῶν μυστηρίων ὑπὲρ τῆς μεταλήψεως εὐχαριστῆσαι κελεύει τῶν μεταδόντι Θεῶν». Βλ. καὶ Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *ΑΛΑ*, τ. Δ', σσ. 26-27, ὅπου καὶ ἄλλες σημαντικὲς σχετικὲς πατερικὲς μαρτυρίες.

81. ΒΛ. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος*, κεφ. ΖΗ'. PG 155, 296B καὶ C.

82. ΒΛ. σχετικὸ ἀποθησαύρισμα στοῦ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, ὅπ.π., σσ. 243-249.

83. ΜΕΘΟΔΙΟΥ ΠΑΤΑΡΩΝ (ΟΛΥΜΠΟΥ), *Συμπόσιον δέκα παρθένων*. PG 18, 208C-213B (= ΒΕΠΕΣ 18, 86-90).

84. Πρβλ. *Φιλιππ.* Α' 21.

85. ΒΛ. *Ἔργα 1, Μεγάλῃ Κατήχησις*, Θεσσαλονίκη 1987, *Κατήχησις ΙΖ'*, σσ. 86-87. «ἔστω καθ' ἐκάστην ἡμέραν δακρυροῶν, εἰ δ' οὖν ἀλλ' ἐν καιρῷ τῆς μεταλήψεως» (σ. 86). «Εἰσὶν ἕτεροι, οἱ μήποτε τὴν ἀγίαν μετάληψιν λαμβάνοντες, εἰ μὴ πρότερον χέωσιν τὸ τῶν βλεφάρων ὕδωρ» (σ. 87).

86. ΒΛ. ἐνδεικτικὰ χφ. *Ἐηροποτάμου* 91, ιε'-ιζ' αἰ., σ. 103, καὶ Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Κυπριακὰ Νόμιμα», στὸ *Μελέται καὶ ὑπομνήματα Ι*, Λευκωσία 1984, σ. 107: «Ἰστέον δὲ καὶ τοῦτο, ὅτι ὀφείλουσιν οἱ ὀρθῶς βιοῦντες καὶ τὰς τετραδοπαρασκευὰς φυλάττοντες ὅλου τοῦ χρόνου, ἵνα μεταλαμβάνωσι τῶν ἀχράντων μυστηρίων τῷ μεγάλῳ Πάσχῃ, τῶν Χριστουγέννων καὶ τῆς Θεοτόκου, ἐὰν καὶ ταύτας τὰς νηστείας φυλάττουσι, δηλονότι ὅσοι εἰσὶν ἄξιοι καὶ ἔξω ἀπὸ κανόνος».

87. ΒΛ. Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Κανόνες καὶ Λατρεία*, ὅπ.π., σ. 178. *ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Νίκων ὁ Μαυρορείτης. Βίος - Συγγραφικὸν ἔργο - Κανονικὴ διδασκαλία*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 266.

88. ΒΛ. Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Κανόνες καὶ Λατρεία*, ὅπ.π., σ. 178. Περισσότερα καὶ ἀναλυτικότερα γιὰ

τὸ ζήτημα αὐτὸ βλ. στοῦ ΙΔΙΟΥ, «Σχέσεις τοῦ Ἀθωνικοῦ καὶ Θρακικοῦ μοναχισμοῦ. Κανονικολειτουργικὰ θέματα», ὅπ.π., σσ. 81-89.

89. Βλ. Ἔργα 1. Μεγάλη Κατήχησις, βιβλ. Β', κατ. ΟΗ' (78), ἐκδ. «Ὁρθόδοξος Κυψέλη» (ἐπιμελεία ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ), Θεσσαλονίκη 1987, σ. 296.

90. Ἐκτενὴ σχόλια γιὰ τὰ συγγράμματα αὐτὰ βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, *Ἡ θεία εὐχαριστία*, ὅπ.π., σσ. 315-318. Ἰδιαίτερα, γιὰ τὰ *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως* Κολλυβαδικὰ συγγράμματα, φιλολογικοὺς καὶ γραμματολογικοὺς προβληματισμοὺς καταγράφουμε καὶ κωδικοποιοῦμε στὴν εἰσήγησή μας στὸ ἐπετειακὸ συνέδριο τῆς «Ἀγιορειτικῆς Ἑστίας», γιὰ τὰ 200 χρόνια ἀπὸ τὴν κοίμησιν τοῦ ἁγίου Νικοδήμου Ἀγιορείτου, μὲ τίτλο «Πατρότητα καὶ διδασκαλία τῶν “Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως” Κολλυβαδικῶν ἔργων», στὰ ὑπὸ ἔκδοσιν πρακτικὰ τοῦ ὁποίου ὁ βουλόμενος μπορεῖ νὰ ἀνατρέξει, γιὰ περισσότερες καὶ ἐξειδικιασμένες πληροφορίες.

91. Βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, Ἔργα 1, Μεγάλη Κατήχησις. ΟΗ', ὅπ.π., σ. 296.

92. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σ. 49.

93. Ὅπ.π., σσ. 64-65.

94. Ὅπ.π., σσ. 65-66.

95. Βλ. ὅπ.π., σ. 70.

96. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Ἀόρατος πόλεμος*, ὅπ.π., σσ. 200-201.

97. Ὅπ.π., σσ. 204-205.

98. Ὅπ.π., σ. 204.

99. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Χρηστοθήθεια τῶν Χριστιανῶν*, ὅπ.π., σ. 293 α-β.

100. Βλ. *Πηδάλιον*, σ. 238. Βλ. παράλληλη ἀναφορὰ στὴ σ. 640, στὸν Γ' κανόνα τοῦ Μεγάλου Βασιλείου.

101. Ὅπ.π., σ. 239. Βλ. καὶ τὸν κγ' κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ Γ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ὅπ.π., σ. 238.

102. Ὅπ.π., σ. 243. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς δὲν μπορεῖ κανεὶς λαϊκὸς ἀθαιρέτως ἀπὸ μόνος του νὰ μεταλαμβάνει τὰ θεῖα μυστήρια, καὶ μάλιστα χωρὶς μεγάλη καὶ πραγματικὴ ἀνάγκη. Ἡ μετάδοσις τῆς δωρεᾶς τῶν ἁγιασμάτων εἶναι ἀποκλειστικὴ διακονία τῶν ἱερέων πὺν οἰκονομοῦν τὰ μυστήρια καὶ ποτὲ τῶν λαϊκῶν, βλ. ὅπ.π., σ. 271.

103. Ὅπ.π., σ. 279.

104. Βλ. ὅπ.π., σ. 561, τὸν ιβ' (ια') κανόνα τοῦ Γρηγορίου Νεοκαισαρείας. Ἐκεῖ περιγράφεται ἡ τάξις καὶ ἡ στάσις τῶν ἐν ἐπιτιμίῳ εὐρισκομένων μετανοούντων μέχρι νὰ ἀξιωθοῦν, μετὰ ἀπὸ μακρὰ ἐνίοτε περίοδο θε-ραπευτικῆς παιδαγωγίας, νὰ σταθοῦν πάλι μὲ τοὺς ἀνεπιτίμητους πιστοὺς ἀδελφοὺς στὴ σύναξιν καὶ τὴν εὐχαριστιακὴν προσέλευσιν. Πρῶτα εἶναι προσκλαίοντες, ἔπειτα ἀκροώμενοι, στὴ συνέχεια ὑποπίπτοντες, κατόπιν συνιστάμενοι καὶ τελικὰ συγκοινωνοῦντες, καθὼς ὁ σκοπὸς τῆς στάσεως τῶν τελείων στὴ σύναξιν εἶναι «ἡ μέθεξις τῶν ἁγιασμάτων».

105. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, *Ἐπιστολὴ ἀντιρρητικὴ γενομένη πρὸς τὴν παρά τινων περὶ τοῦ Κυριακοῦ σώματος κακοδοξίαν*, ὅπ.π., σσ. 238, 242.

106. *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, σσ. 82-83 καὶ 88.

107. Τὰ συγγράμματα τῶν φιλοκαλικῶν πατέρων γέμουν τεκμηρίων εὐχαριστιακῆς θεολογίας ἀπὸ τὴν ἀπλανῆ παράδοση τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Τὶς σχετικὲς μαρτυρίες πληθωρικὰ ἀναλύσαμε. Ἀντιθέτως, γιὰ νὰ ἀνεύρει κάποιος ἔστω καὶ μία παραπομπὴ σὲ ἓνα πατέρα τῆς Ἐκκλησίας ἢ ἱερὸ κανόνα ἢ λειτουργικὸ κείμενο ἐναντίον τῆς συχνῆς συμμετοχῆς στὴν κοινωνία ὅλων τῶν πιστῶν, ποὺ δὲν ἐμποδίζονται ἀπὸ βαρῖα ἁμαρτήματα ἢ ἄλλα κανονικὰ κωλύματα, θὰ ἦταν σχεδὸν τῶν ἀδυνάτων. Αὐτὸ φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἐμφανῆ δυσκολία καὶ ἀδυναμία συγγραφέως, ὅπως ὁ Ἀρχιμ. (καὶ μετέπειτα Μητροπολίτης Καλαβρύτων) ΤΙΜΟΘΕΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, *Ἡ θεία κοινωνία*, Ἀθῆναι 1907, σσ. 222-234 (ὁ ὁποῖος θέλει νὰ ὑποστηρίξει τὴν περιοδικὴ ἀραιὴ θεία κοινωνία), νὰ βρεῖ μαρτυρίες καὶ νὰ παραπέμψει σὲ πατερικὲς θέσεις ὑπὲρ τοῦ ἀντιπαραδοσιακοῦ αὐτοῦ ἐθίμου.

108. Ἐκτενὴ καὶ ἐνδελεχὴ ἀνάπτυξή τους, ἢ ὅποια ἐδῶ παρέλκει, βλ. στοῦ Δ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὸ ἀντίδοτον τοῦ θανάτου*, Ἀθῆναι χ.χ., σσ. 38-65, καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σσ. 78-117. Βλ. ἐπίσης βάσανο τῶν ἀντεπιχειρημάτων στοῦ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, ὅπ.π., σσ. 374-408.

109. Στὸ Δ' κεφάλαιο τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς του *Ἡ περὶ τῶν μνημοσύνων ἔρις ἐν Ἀγίῳ Ὁρει κατὰ τὸν ἸΗ' αἰῶνα*, ΕΕΘΣΘ [παράρτημα ἀρ. 3], Θεσσαλονίκη 1969, σσ. 120-132.

110. Τοὺς κατηγορητικὸς παραλογισμοὺς τοῦ Γρηγορίου μοναχοῦ π.χ. βλ. ὅπ.π., σσ. 131-132.

111. Βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Εἰς τὴν θείαν λειτουργίαν*, ΛΖ', 1, ὅπ.π., σ. 184. Καὶ *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς. Λόγος Δ'*, ὅπ.π., σ. 432, 15: «Τοῦτο τὸ μυστήριον φῶς μὲν ἐστὶ τοῖς ἤδη κεκαθαρμένοις, καθάρσιον δὲ τοῖς ἔτι καθαιρομένοις, ἀλείπτῃς δὲ κατὰ τοῦ πονηροῦ καὶ τῶν παθῶν ἀγωνιζομένοις». Παράλληλη θέση βλ. στοῦ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σσ. 82 καὶ 110.

112. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 92.

113. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 95-96.

114. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 99. Καὶ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΣΙΝΑΪΤΟΥ, *Καλὸν ἐστὶν ἄρα τὸ κοινωνεῖν συνεχῶς ἢ ἐκ διαλείμματος*; PG 89, 385 ἐξ.

115. Βλ. τὶς καίριες θέσεις τοῦ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Ἀποκρίσεις πρὸς τὸν Πενταπόλεως Γαβριήλ, ΙΓ' καὶ ΟΘ'*. PG 155, 860C καὶ 941C ἐξ. Βλ. ἐπίσης ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Περὶ ἱερωσύνης*. PG 155, 969D καὶ ΚΥΡΙΑΛΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγέλιον. Λόγος Δ'*, κεφ. Β'. PG 73, 584D-585A.

116. Γιὰ τὸ τρὶς τοῦ ἔτους κοινωνεῖν, βλ. ἀναφορὰς ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 36, 59, 65, 76, 78, 83, 86, 88, 90, 102, 103, 105, 106, 112.

117. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 118.

118. Βλ. ὅπ.π., σ. 108.

119. Ὅπ.π., σ. 108. Βλέπε καὶ στοῦ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, *Ἐπιτομή, εἴτε συλλογὴ τῶν θείων τῆς πίστεως δογμάτων*, Λειψία 1806, σ. 373.

120. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 101. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Ἐπιτομή*

Τερῶν Κανόνων, ὄπ.π., σσ. 136-137. Δ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, ὄπ.π., σσ. 66-67.

121. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὄπ.π., σσ. 103-104.

122. Βλ. ὄπ.π., σ. 117: Ἀφοῦ προηγείται μακρὰ ἀνάλυση πατερικῶν θέσεων, περὶ τοῦ ποιοῦ τῆς ὀφειλομένης πρὸς τοὺς ποιμένες ὑπακοῆς, γράφει συμπερασματικά: «Καὶ οἱ μὲν ἅγιοι οὕτω λέγουν· Ἐμεῖς ὅμως, ἀδελφοί, ἐπειδὴ καὶ ἐν εἰρήνῃ μᾶς ἐκάλεσεν ὁ Κύριος, πρέπει πάλιν νὰ ὑποτασσώμεθα καὶ εἰς τοὺς ἀρχιερεῖς καὶ εἰς τοὺς πνευματικούς καὶ εἰς τοὺς διδασκάλους, διὰ τὸ ἀξίωμα ὅπερ ἔχουσι παρὰ τοῦ Θεοῦ· ἐὰν δέ τις ἐξ αὐτῶν πράττη παράλογόν τι ἢ μᾶς ἐμποδίζη ἀπὸ τοῦ νὰ κάμνωμεν κανὲν ἔργον θεάρεστον, ἡμεῖς ἄς μὴ παύσωμεν παρακαλοῦντες καὶ δεόμενοι, ἕως οὔ νὰ τὸν καταπέισωμεν εἰς τὸ νὰ γίνῃ ἐκεῖνο τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, διὰ νὰ βασιλεύῃ ἡ εἰρήνη μεταξύ μας· νὰ ἐπικρατῇ ἡ ὁμόνοια καὶ συμφωνία· νὰ εἶναι ἡ ἀγάπη εἰς τοὺς ποιμένας καὶ πρόβατα, εἰς τοὺς ἀρχιερεῖς καὶ χριστιανούς, εἰς τοὺς ἱερεῖς καὶ λαϊκούς, εἰς τοὺς προεστῶτας καὶ ἀρχομένους. Διὰ νὰ λείπουν μακρὰν ἀπὸ ἡμᾶς τὰ σκάνδαλα, αἱ ταραχαί, τὰ σχίσματα, αἱ διαιρέσεις· διότι αὐτὰ εἶναι ἀφανιστικὰ τῶν ψυχῶν μας καὶ τῶν οἰκιῶν μας καὶ τῶν ἐκκλησιῶν μας καὶ πάσης κοινότητος καὶ ἔθνους. Ἐν συντομίᾳ, διὰ νὰ εἴμεθα ὅλοι ἐν σῶμα καὶ ἐν πνεῦμα, ὅλοι μὲ μίαν ἐλπίδα, καθὼς καὶ ἐκλήθημεν, ἵνα καὶ ὁ Θεὸς τῆς εἰρήνης εἴῃ μεθ' ἡμῶν». Κάλαμος ἅγιος ἀγίου ἀνδρός, ὁ ὁποῖος δὲν διπλωματεῖ ὑποκριτικά, ἀλλὰ ἐκκλησιολογεῖ θεοφώτιστα, ἀπορρίπτοντας τὸν δαιμονικὸ πειρασμὸ τῆς ἀνταρσίας πὺν σχίζει τὸν ἄρραφο χιτῶνα τοῦ Χριστοῦ καὶ εἰσάγοντας τὸ χαρισματικὸ ἦθος τῆς ὑπομονῆς καὶ τῆς εἰρήνης.

123. Βλ. καὶ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Ὁμιλία ΙΖ'*. *Δεικνῦσα τὸ τοῦ Σαββάτου καὶ τὸ τῆς Κυριακῆς μυστήριον*. PG 151, 232A.

124. Ὁπ.π., PG 151, 233A.

125. Βλ. ἀναλυτικὴ ἀναφορὰ καὶ βιβλιογραφικὲς καταγραφές στοῦ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, ὄπ.π., σσ. 411-435.

126. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, *Δήλωσις τῆς ἐν Αγίῳ Ὁρει ταραχῶν ἀληθείας* (Ἱστορία καὶ θεολογία τοῦ Κολλυβαδικοῦ κινήματος βάσει ἀνεκ-δότην χειρογράφων. Ἐπιμελεία ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ), Ἀθῆναι 1988, σ. 49 [στὸ ἐξῆς *Δήλωσις*].

127. *Δήλωσις*, σσ. 52-53. Βλ. καὶ <ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ>, *Φραγγέλιον*. *Ὅτι ἀπορράπιζονται οἱ ἐν τῷ ἱερῷ τῆς τοῦ Χριστοῦ ἀναστάσεως ἀσχημονοῦντες, ἤτοι οἱ ἐν τῇ Κυριακῇ νεκρολογοῦντες. Συμπεπλεγμένον καὶ συντεθειμένον τρισὶν ἀρχοειδέσι μέλεσιν ἢ τμήμασιν, ὑπὸ τινος ζηλωτοῦ τῆς ἀρχαίας παραδόσεως. Ὅν τμημάτων ἕκαστον ὑποδιήρηται, τὰ μὲν δύο πρῶτα εἰς Κεφάλαια τρία, τὸ δὲ τρίτον εἰς Ἐπιχειρήματα τρία. Χειρόγραφο Ἱερᾶς Μονῆς Εὐαγγελιστρίας Σκιάθου ὑπ' ἀριθμ. 43, σ. 31, ιθ' [στὸ ἐξῆς *Φραγγέλιον*]. Τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ Κολλυβαδικοῦ χειρογράφου ἐτοιμάζουμε τὴν κριτικὴν ἔκδοσιν.*

128. *Δήλωσις*, σ. 51.

129. *Δήλωσις*, σσ. 51-52.

130. *Δήλωσις*, σ. 51.

131. *Δήλωσις*, σ. 79. *Φραγγέλιον*, σ. 69.

132. *Δήλωσις*, σ. 78.

133. *Δήλωσις*, σ. 90.
134. *Δήλωσις*, σ. 78.
135. *Δήλωσις*, σ. 64. Βλ. καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σσ. 431-432, στὴν ἐρμηνεία τοῦ κθ' κανόνα τῆς ἐν Λαοδικεῖα τοπικῆς συνόδου.
136. *Φραγγέλιον*, σ. 78. *Δήλωσις* (Ἐκθεσις), σ. 119.
137. *Φραγγέλιον*, σ. 82.
138. *Φραγγέλιον*, σσ. 74 καὶ 78.
139. *Φραγγέλιον*, σ. 74.
140. *Φραγγέλιον*, σ. 29. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σ. 317, ὑποσημ. 2. *Εορτοδρόμιον*, ὅπ.π., τ. Β', σ. 334.
141. Βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Κανὼν ἀναστάσεως, ὡδὴ ἡ', ὁ εἰρμός*. Βλ. καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Εορτοδρόμιον*, ὅπ.π., τ. Β', σ. 319.
142. *Φραγγέλιον*, σσ. 73-74.
143. *Φραγγέλιον*, σσ. 72-73.
144. *Φραγγέλιον*, σ. 65.
145. *Φραγγέλιον*, σ. 69.
146. *Φραγγέλιον*, σσ. 70-71.
147. *Φραγγέλιον*, σ. 74.
148. *Φραγγέλιον*, σσ. 72-73.
149. *Φραγγέλιον*, σ. 82.
150. *Φραγγέλιον*, σ. 31.
151. *Φραγγέλιον*, σσ. 69 καὶ 74.
152. *Φραγγέλιον*, σσ. 70-71.
153. *Φραγγέλιον*, σ. 64.
154. Βλ. ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1971, σσ. 271-285 (= ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Ἡ χαρὰ τῆς ἀναστάσεως*, ἐκδ. Ἰ. Μ. ἀγίου Συμεὼν τοῦ Ν. Θεολόγου, Κάλαμος Ἀττικῆς 1992, σσ. 9-57).
155. *Ἦτοι ἀπολογία δικαιωτάτη ...*, ἐν Βενετία, παρὰ Πάνω Θεοδοσίου τῷ ἐξ Ἰωαννίνων, 1819 [στο ἐξῆς *Ὁμολογία*], σσ. 50-56. Ἀνάλυση τῶν θέσεων μὲ ὑπομνηματισμὸ πατερικῶν μαρτυριῶν βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, ὅπ.π., σσ. 447-460.
156. Ὅπ.π., σ. 50. Σύνοψη τῶν γενικῶν προνομίων τῆς Κυριακῆς βλ. ΣΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Εορτοδρόμιον*, ὅπ.π., τ. Γ', σ. 120, συνέχεια παραπομπῆς 45, καὶ *Πηδάλιον*, σσ. 646-647, ὑποσημ. 1.
157. *Γέν. α' 5*. Βλ. *Ὁμολογία*, σ. 51. *Φραγγέλιον*, σ. 74. Βλ. καὶ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Περὶ τοῦ ἀγίου Πνεύματος*, 66. *ΕΠΕ* 10, σ. 460.
158. *Ὁμολογία*, σ. 56.
159. Βλ. *Δήλωσις*, σσ. 19, 21 (ὑποσημ. 20), 75, 89, 92, 93, 97, 102.
160. *Δήλωσις*, σσ. 93, 95, 96, 98, 99.
161. *Δήλωσις*, σσ. 11, 31, 36, 41, 91.

162. *Δήλωσις*, σσ. 50-51. *Φραγγέλιον*, σ. 79.

163. *Φραγγέλιον*, σσ. 30-31.

164. *Φραγγέλιον*, σ. 79.

165. Βλ. *Πηδάλιον*, σ. 82. Βλ. και ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, *ὄπ.π.*, σσ. 463-474.

166. Ὅτι ἡ ὀρθία στάση τῆς προσευχῆς τῶν πιστῶν, ἐκτὸς τοῦ νὰ εἶναι ἀσκητικὴ ἄθληση καὶ θυσία, δηλώνει καὶ τὴ στάση τῆς ἐλευθερίας τῶν τέκνων τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τῆ δουλεία τῆς πλάνης καὶ τῆς ἁμαρτίας βλ. I. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ΛΘ, τ. Α', σ. 22. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Λειτουργικὴ Α'· Εἰσαγωγὴ στὴ θεία λατρεία*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 238. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἡ θεία λειτουργία. Τελετουργικὴ θεώρηση», στὸ *Ἡ θεία λειτουργία (Εἰσηγήσεις, Πορίσματα Ἱερατικοῦ Συνεδρίου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δράμας ἔτους 1998)*, Δράμα 1998, σ. 169. Βλ. και ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, *Σύμμικτα. Περί ἐρωτήσεως καὶ τῶν ταύτης διαλύσεων κανόνες*. PG 99, 1732B.

167. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Περί τοῦ ἁγίου Πνεύματος*, 66. ΕΠΕ 10, σσ. 460-462. Βλ. και ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σσ. 643-644.

168. Αποθησαύρισμα μαρτυριῶν καὶ ἐρμηνειῶν βλ. στοῦ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, *ὄπ.π.*, σσ. 480-482.

169. Βλ. Π. I. ΣΚΑΛΤΣΗ, *Τὰ διακονικὰ παραγγέλματα καὶ ἡ στάση τῶν πιστῶν στὴ θεία λειτουργία*, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 46-48, ὅπου ἀναφορὰ εἰδικὰ στὴ γονυκλισία, τὴν ὀρθία στάση καὶ τὰ σχετικὰ διακονικὰ παραγγέλματα.

170. Βλ. I. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργικὴ Α'...*, *ὄπ.π.*, σ. 238.

171. Πρβλ. *ὄπ.π.*, *Λειτουργικὴ Α'...*, σ. 240. Βλ. και τὸ ΚΒ' κεφάλαιο τῆς Ὁμολογίας τῆς Ανατολικῆς Ἐκκλησίας τοῦ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Μητροφάνους Κριτοπούλου, στοῦ I. Ε. ΜΕΣΟΛΩΡΑ, *Συμβολικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ανατολικῆς Ἐκκλησίας*, τ. Α', Ἀθῆναι 1883, σ. 355.

172. *Λόγος ΚΑ'· Εἰς τὸν ἀνθρώπινον βίον καὶ εἰς τοὺς κοιμηθέντας*. PG 97, 1269A-B.

173. Ὅπ.π., PG 97, 1288A καὶ C. Γιὰ τὴ σωστικὴ φιλανθρωπία τοῦ Θεοῦ, βλ. και ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς τὴν Γένεσιν*. PG 56, 180.

174. Βλ. ΑΝΔΡΕΟΥ ΚΡΗΤΗΣ, *ὄπ.π.*, PG 97, 1281B.

175. Ὅπ.π., PG 97, 1284A. Βλ. και ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Περί Θεολογίας κεφαλαίων ἑκατοντὰς ἐβδόμη, ος'.* PG 90, 1380C.

176. Βλ. PG 3, 552D-569A. Καὶ ἡ σχολιαστικὴ παράφραση τοῦ Παχυμερη, *ὄπ.π.*, 569B-584D.

177. Βλ. PG 95, 248A-277C.

178. Βλ. PG 155, 669D-696D. Σχετικὲς μὲ τοὺς κεκοιμημένους καὶ τὰ μνημόσυνα μαρτυρίες ἀποθησαυρίζουν οἱ ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, *Ταμειὸν Ὁρθοδοξίας*, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 81984, σσ. 171-175 καὶ ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΠΕΝΤΑΠΟΛΕΩΣ, *Μελέτη περὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς καὶ περὶ τῶν ἱερῶν μνημοσύνων*, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1973, σσ. 122-158. Ἐκτενεῖς ἀναλύσεις, γενικὲς περὶ θανάτου καὶ εἰδικὲς περὶ τῶν μνημοσύνων, σὲ σχέση μὲ τὴν ἀναστάσιμη Κυριακή, βλ. στοῦ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, *ὄπ.π.*, σσ. 492-586. Πλούσιο σχετικὸ ταμειυτήρα εἰδικῶν μελετῶν καὶ μαρτυριῶν θεωροῦμε τὸν ὀγκώδη τόμο τῶν *Πρακτικῶν τοῦ Θ' Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων (Βόλος, 5-7 Νοεμβρίου 2007)* [Σειρά: Ποιμαντικὴ Βιβλιοθήκη 19], μὲ τίτλο: *Τὸ μυστήριον τοῦ θανάτου εἰς τὴν λατρείαν*

τῆς Ἐκκλησίας, Αθήναι 2009, σσ. 674.

179. Βλ. Φραγγέλιον, σσ. 156-157. Δήλωσις, σ. 71.

180. Φραγγέλιον, σ. 1, τίτλος τοῦ χειρογράφου συγγραμματος.

181. Φραγγέλιον, σ. 22.

182. Φραγγέλιον, σ. 7.

183. Φραγγέλιον, σ. 158.

184. Φραγγέλιον, σ. 158.

185. Βλ. π.χ. στοῦ Χ. ΤΖΩΓΑ, ὄπ.π., σσ. 139-143.

186. Φραγγέλιον, σ. 145.

187. Φραγγέλιον, σσ. 77-78, 167. Δήλωσις, σ. 106. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, Πηδάλιον, σσ. 574-575. Ὁμολογία, σ. 42.

188. Φραγγέλιον, σ. 68.

189. Δήλωσις, σσ. 26-28.

190. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, ὄπ.π., σσ. 532-586, ὅπου ἐκτενεῖς ἀναλύσεις τῶν τεκμηρίων τῆς παραδόσεως καὶ τῶν κολλυβαδικῶν θέσεων.

191. Φραγγέλιον, σσ. 34-35.

192. Φραγγέλιον, σ. 65.

193. Φραγγέλιον, σσ. 5-6. Δήλωσις (ἐνθα Ἐκθεσις), σσ. 119 καὶ 121. Βλ. καὶ Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, Λογικὴ Λατρεία, ἐκδ. «Ἀποστολικῆς Διακονίας» [Σειρὰ «Λογικὴ Λατρεία», 5], Αθήνα 21984, σ. 163. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, ΑΛΛΑ, τ. Β', σ. 83.

194. Φραγγέλιον, σ. 7.

195. Φραγγέλιον, σ. 79. Βλ. καὶ Διαταγαὶ τῶν Ἀποστόλων, βιβλίον Ε', Κ'. ΒΕΠΕΣ 2, σ. 93: «πᾶν μέντοι σάββατον, ἄνευ τοῦ ἑνός, καὶ πᾶσαν κυριακὴν ἐπιτελοῦντες συνόδους εὐφραίνεσθε· ἔνοχος γὰρ ἁμαρτίας ἔσται ὁ τὴν κυριακὴν νηστεύων, ἡμέραν ἀναστάσεως οὔσαν, ἢ τὴν πεντηκοστὴν ἢ ὅλως ἡμέραν ἑορτῆς Κυρίου κατηφῶν· εὐφρανθῆναι γὰρ δεῖ ἐν αὐταῖς, ἀλλ' οὐ πενθῆσαι».

196. Φραγγέλιον, σ. 21.

197. Φραγγέλιον, σσ. 20-21.

198. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, Ἡ θεία εὐχαριστία, ὄπ.π., σσ. 587-599, ὅπου εἰδικὴ ἐκτενὴς ἀνάλυση.